

Vergaderjaar 2012–2013

26 488

Behoeftestelling vervanging F-16

Nr. 322

VERSLAG VAN EEN ALGEMEEN OVERLEG

Vastgesteld 13 mei 2013

De vaste commissie voor Defensie en de vaste commissie voor Economische Zaken hebben op 25 april 2013 overleg gevoerd met minister Hennis-Plasschaert van Defensie en minister Kamp van Economische Zaken over **vervanging F-16**.

(De volledige agenda is opgenomen aan het einde van het verslag.)

Van dit overleg brengen de commissies bijgaand geredigeerd woordelijk verslag uit.

De voorzitter van de vaste commissie voor Defensie,
Ten Broeke

De voorzitter van de vaste commissie voor Economische Zaken,
Hamer

De griffier van de vaste commissie voor Defensie,
Van Leiden

Voorzitter: Ten Broeke
Griffier: Van Leiden

Aanwezig zijn tien leden der Kamer, te weten: Vuijk, Jasper van Dijk, Hachchi, Eijsink, Krol, Van Tongeren, Segers, De Roon, Knops en Ten Broeke,

en minister Hennis-Plasschaert van Defensie en minister Kamp van Economische Zaken, die vergezeld zijn van enkele ambtenaren van hun ministeries.

Aanvang 18.02 uur

De **voorzitter**: Goedenavond, dames en heren. Ik begin met iets formeels. Mevrouw Van Tongeren is geen lid van deze commissie. Ik vraag daarom formeel de toestemming van de commissieleden voor de vervanging van de woordvoerder van GroenLinks door haar. Ik constateer dat daartegen geen bezwaren bestaan. Dat obstakel is dus uit de weg geruimd. Mevrouw Van Tongeren, van harte welkom in deze commissie. Ik heet vanzelfsprekend de minister van Defensie, de minister van Economische Zaken en de meegereisde ambtenaren welkom, evenals alle andere aanwezigen.

We hebben afgesproken dat we in de eerste termijn van dit drie uur durende AO, dat niet per se drie uur hoeft te duren, een spreektijd van zes minuten en een maximum van twee interrupties zullen hanteren. Dat is een uitgebreide spreektijd. De interrupties zal ik streng bewaken.

De heer **Vuijk** (VVD): Voorzitter. Vanavond spreken we met elkaar over de vervanging van de F-16. De vraag is gerechtvaardigd of wij in deze tijd van bezuinigingen wel moeten investeren in een nieuwe straaljager. Ik beantwoord die vraag met ja en ik zal vertellen waarom. In Nederland kunnen we veilig over straat. We kunnen vrijuit zeggen wat we willen. Onze kinderen gaan iedere dag naar school en met export over de hele wereld blijven we een welvarend land. In oppervlakte is Nederland klein met een grote buitenwereld, maar economisch is Nederland een exporterende grootmacht. Onze veiligheid, vrijheid en welvaart zijn niet vanzelfsprekend. Ook de bescherming vanuit de VS, waaraan wij zo gewend zijn, is niet vanzelfsprekend. Nieuwe grootmachten komen. De VS verleggen hun aandacht van Europa naar Zuidoost-Azië en het rommelt aan de Europese zuidgrenzen. De geschiedenis laat zien dat je niet ongestraft je defensie kunt verwaarlozen. Als wij internationaal willen rekenen op onze bondgenoten, is het een voorwaarde dat onze bondgenoten op ons kunnen rekenen.

Ik ga hier vanavond niet pleiten voor de Gripen, de Rafale, de F-18 of de F-35. Het kiezen van een toestel laat ik over aan het kabinet. Die keuze zie ik wel terug in de visie die wij later dit jaar aangeboden krijgen. Dit materieelverwervingsproject is destijds, in 1996, begonnen met een dubbelbesluit over de ontwikkeling van de opvolger van de F-16 en de Airbus. Het project loopt nu ruim vijftien jaar. Er zijn MoU's afgesloten en er zijn twee kandidatenvergelijkingen geweest. Er liggen compensatieorders. Er zijn testtoestellen aangeschaft. Er is een politiek-bestuurlijk proces afgesproken waarin het kabinet tot het besluit komt. De Algemene Rekenkamer rekent dit allemaal nog eens na. Ik kan mij voorstellen dat er genoeg papier is volgeschreven om in het kabinet tot een weloverwogen beslissing te komen.

De VVD vindt daarom dat wij dit jaar, in 2013, een besluit moeten nemen over de vervanging van de F-16. Ik heb daar drie argumenten voor. De F-16 is aan het eind van zijn levensduur, gaat alweer 30 jaar mee en is versleten. De inzetbaarheid neemt af. De toestellen staan steeds langer aan de grond voor onderhoud. De inzetbaarheid neemt ook af door

proliferatie van moderne luchtafweersystemen. Daardoor is de F-16 op veel plaatsen in de wereld niet meer veilig inzetbaar. Concreet betekent dit: steeds minder jachtvliegtuigen voor steeds meer geld. Het tweede argument is dat de VVD ook ziet dat dit een grote investering is in een economisch moeilijke tijd. Tegelijkertijd constateren wij echter ook dat het luchtwapen belangrijk is om de Nederlandse belangen en onze veiligheid, vrijheid en welvaart te beschermen. Het luchtwapen is een instrument dat al twintig jaar onafgebroken in missies boven ons eigen land en over de hele wereld met succes wordt ingezet. Investerings in de ontwikkeling en verwerving van hoogtechnologische jachtvliegtuigen betalen zichzelf in de praktijk ruimschoots terug. Ten eerste geven het bezit en het inzetten ervan een goede positie aan de internationale politieke onderhandelingstafel, waarvan ook het internationale bedrijfsleven bij het binnenhalen van orders profiteert. Ten tweede worden compensatieorders bedongen voor Nederlandse bedrijven en kennisinstellingen, met werkgelegenheid als direct gevolg. Ten derde brengt een investering innovatie en kennis binnen handbereik waarmee via civiele producten geld wordt verdiend. Nederland heeft hierdoor een bloeiende internationale luchtvaartindustrie, met hoogstaande onderwijs- en kennisinstellingen. Ik noem onder andere de TU Delft en het NLR, waar nu niet alleen via compensatieorders geld wordt verdiend maar ook via de civiele luchtvaart. Meer dan 15.000 gezinnen in bijvoorbeeld Amsterdam, Delft, Papendrecht, Helmond en Hoogeveen eten hiervan een boterham. Dat brengt mij bij een vraag. In de gesprekken van vorige week spraken Boeing, Dassault en Saab over compensatieorders bij een bestelling van jachtvliegtuigen. Daar werd over gesproken omdat bij deze producenten niet meer kan worden deelgenomen aan ontwikkeling, productie en updates. Kan de minister aangeven wat de mogelijkheden voor alternatieve compensatie zijn op grond van het huidige compensatiebeleid? Een verdergaande vraag, omdat het hierbij gaat om uitontwikkelde vliegtuigen, is: hoe kunnen we hiermee de Nederlandse vliegtuigindustrie en werkgelegenheid steunen? In hoeverre komen hier voldoende orders uit? Onze jachtvliegtuigen zorgen voor het noodzakelijke luchtoverwicht in conflictgebieden. Boven Nederland bewaken zij ons luchtruim. Ze bewaken ook de dijken en zoeken mee naar vermiste personen. Onze jachtvliegtuigen worden al decennialang ononderbroken ingezet in Nederlandse missies om bij te dragen aan de internationale rechtsorde. Ik noem als voorbeelden het voormalige Joegoslavië, Libië en recent Afghanistan. Dit betekent dat wij niet zonder een jachtvliegtuig kunnen. We praten hier dus niet over kosten. Alles overwegend gaat het hier om een waardevolle, hoogrenderende investering in hoogtechnologisch militair materieel, in technische kennis, in technisch onderwijs, in innovatie en in duizenden arbeidsplaatsen voor de komende 50 jaar.

De heer **Segers** (ChristenUnie): De heer Vuijk schetst een flink aantal ambities voor de luchtmacht. Dat is heel boeiend, maar die ambities hangen natuurlijk samen met het aantal vliegtuigen dat je gaat kopen. Is voor de door hem geschetste ambities een minimumaantal vliegtuigen nodig?

De heer **Vuijk** (VVD): Dat is typisch een vraag die ik overlaat aan het kabinet, want dit hoort bij de toekomstvisie. We hebben de afgelopen jaren vele getallen gehoord. Die getallen lopen van hoog tot laag. Ik ga die getallen hier niet herhalen. Het enige wat ik hierover kan zeggen, is dat wij de visie van de minister afwachten: wat voor krijgsmacht ziet dit kabinet voor zich, welke taken horen daarbij en wat voor luchtmacht hoort daarbij? Het aantal jachtvliegtuigen is daar wat mij betreft een onderdeel van.

De heer **Segers** (ChristenUnie): De Algemene Rekenkamer zegt dat ambities moeten worden bijgesteld zodra er minder dan 85 vliegtuigen komen. Is in het licht van de zojuist door u geschetste ambities – dus niet alleen de verdediging van Nederland, maar ook elders – 85 nog altijd het richtaantal? Of onderschrijft u dat wij de ambities fors moeten bijstellen als dat aantal lager wordt?

De heer **Vuijk** (VVD): Ik heb nadrukkelijk aangegeven dat ik al dit soort vragen wil neerleggen bij het kabinet, in het kader van de ontwikkeling van die visie. Wij hebben vele getallen gehoord, maar wij zullen echt moeten afwachten met welke visie de minister komt. Het enige wat ik op dit punt aangeef, is dat wij het van belang vinden dat de F-16 wordt vervangen en dat wij willen investeren in een jachtvliegtuig. Daar horen de getallen bij. Ik verwijs voor onze afspraken naar het bedrag dat staat voor de investeringen en dat netjes ingepast moet worden in de begroting en in de budgetten.

Regeren is vooruitzien. Ik zei al dat we in dit verband praten over een periode van 50 jaar. Dat is, in ieder geval in mijn beleving, een onvoorstelbaar lange periode. Voor deze investering kijken we 50 jaar vooruit. Welke garanties zijn er van de fabrikanten te krijgen? Wij hebben als Kamer de afgelopen weken vier fabrikanten in het vizier gehad: Boeing, Saab, Lockheed Martin en Dassault. Als wij een jachtvliegtuig aanschaffen, welke garanties zijn er dan dat er ondersteuning blijft in die periode van 50 jaar?

Ik kom bij het laatste van onze drie argumenten. Onze mensen die zich met hun leven inzetten voor de bescherming van onze veiligheid, vrijheid en welvaart, verdienen goed, modern en veilig materieel. Onze vliegers hebben goed materieel nodig om effectief en veilig de door ons opgedragen taken te kunnen uitvoeren. Onze jachtvliegtuigen moeten opgewassen zijn tegen de modernste luchtafweersystemen. Een modern jachtvliegtuig voorkomt dat een vlieger tijdens een missie vooral moet vechten voor zijn eigen leven, waardoor hij niet goed toekomt aan het geconcentreerd uitvoeren van de opgedragen taken, met als mogelijk gevolg onschuldige slachtoffers en onnodige schade bij de inzet van geweld. Wij willen dat die taak altijd adequaat wordt uitgevoerd en dat na iedere missie vlieger en toestel heelhuids terugkomen.

Dat brengt mij bij mijn laatste vraag: is de minister het met mij eens dat de F-16 een vierdegeneratiejachtvliegtuig is dat in de meeste potentiële conflictgebieden in de wereld door proliferatie van moderne afweersystemen niet meer adequaat kan opereren? Kan de minister duiden wat dit betekent voor de inzetbaarheid van onze krijgsmacht en voor het internationaal aanzien van ons land?

Het is nu aan het kabinet om later dit jaar, binnen de gestelde financiële kaders – dat is eigenlijk een nog scherper antwoord op de interruptie van de heer Segers – op grond van een goed onderbouwde visie op de krijgsmacht een definitieve keuze voor een nieuw jachtvliegtuig te maken. Ik benadruk wel dat het, wat de VVD betreft, dit jaar tijd is om knopen door te hakken.

De heer **Jasper van Dijk** (SP): De VVD was altijd de grootste voorstander van de Joint Strike Fighter. Daarbij passen quotes zoals «De F-16 is een bejaard vliegtuig vol scheuren dat met pleisters bijeen wordt gehouden», aldus de heer Vuijk. Tot mijn verrassing hoor ik nu eigenlijk helemaal niets meer over een voorkeur voor de JSF. Klopt dat? Ook in de krant heb ik gelezen dat de VVD helemaal niet per se de JSF wil aanschaffen: «We willen het beste toestel voor de beste prijs en de JSF was dat de afgelopen jaren». Is het juist dat de VVD geen voorkeur meer heeft voor de JSF?

De heer **Vuijk** (VVD): De opmerking dat de F-16 een bejaard toestel is dat is volgeplakt met pleisters, staat. Afgelopen maandag zijn wij in Leeuwarden geweest en daar hebben we die pleisters met eigen ogen kunnen zien. Ten aanzien van het kiezen van het jachtvliegtuig hebben we afgelopen najaar afgesproken om een zorgvuldig proces te volgen om tot een verstandige en politiek gedragen keuze te komen voor de opvolger van de F-16. Dat proces leidt later dit jaar tot een besluit van het kabinet. Mijnheer Van Dijk, ik moet u teleurstellen; het wordt niet scherper dan dit, want de VVD wacht dat besluit met belangstelling af.

De heer **Jasper van Dijk** (SP): Dat is heel scherp, want de heer Vuijk bevestigt nu dat hij geen voorkeur heeft voor de JSF. Dat beschouw ik als heel goed nieuws. De volgende vraag is: wat dan wel? We hebben de afgelopen week heel veel alternatieven mogen zien. Er wordt nagedacht over een nieuwe visie op de krijgsmacht. Als ook de heer Vuijk is afgestapt van de JSF als de nummer 1 als vervanger van de F-16, is hij het dan met mij eens dat we heel eerlijk moeten bekijken wat een alternatief zou kunnen zijn of dat we bijvoorbeeld een nieuwe vergelijking moeten maken tussen mogelijke toestellen?

De heer **Vuijk** (VVD): Wij willen een zorgvuldig proces om te komen tot het kiezen van de opvolger van de F-16. Daar hebben we in het najaar een goede afspraak over gemaakt. We willen een helder proces waarin wij een aantal zaken nog eens tegen het licht houden. Dat is precies waarmee het kabinet nu bezig is. Het kabinet komt straks met een kabinetsbesluit. Dat wordt nog eens doorgerekend door de Rekenkamer. Dat besluit zien wij hier straks verschijnen als toekomstvisie. Wat mij betreft is dat voldoende als aanknopingspunt om verder met elkaar in debat te gaan over het toestel dat het moet worden.

Mevrouw **Hachchi** (D66): D66 zit zakelijk en nuchter in dit debat. De heer Vuijk heeft het gehad over het beste toestel voor de beste prijs en over een zorgvuldig proces. Dat is precies wat mijn fractie bepleit. Ik ben blij dat de VVD-fractie dit vandaag aanhaalt, want tot nu toe had de VVD een uitgesproken mening, namelijk dat al duidelijk was wat de opvolger van de F-16 zou moeten worden. Het is goed dat we dit vandaag van de VVD-fractie horen, maar ik vraag de heer Vuijk hoe ik dit moet rijmen met uitspraken van goed geplaatste bronnen binnen de VVD in verschillende kranten dat de kans op iets anders dan de JSF ongeveer nul procent is.

De heer **Vuijk** (VVD): Het is altijd goed om te horen dat iemand nuchter en zakelijk in het debat zit. Ik hoop niet dat mevrouw Hachchi bedoelt dat dit niet geldt voor de anderen die aan deze tafel zitten. Voor mij geldt dat in ieder geval wel. Die «goed geïnformeerde bronnen» ken ik niet. Ik kan in ieder geval zeggen dat ik dat niet ben.

De **voorzitter**: Dat is genoteerd, mijnheer Vuijk.

Mevrouw **Hachchi** (D66): Het gaat dus niet om de heer Vuijk, maar het is wel duidelijk dat er VVD'ers zijn die dit soort uitspraken doen. Ik begrijp dat de heer Vuijk het niet aandurft om aan te geven dat de VVD-fractie, die de partij hier in de Kamer vertegenwoordigt, wel degelijk alle opties wil openhouden totdat het beste toestel en de beste prijs eruit komen rollen. De heer Vuijk benadrukt vanavond de woorden «zakelijk» en «nuchter». Wat houden die woorden precies in? Als je hier zakelijk en nuchter naar kijkt, neem je immers per definitie geen genoegen met een vergelijking als van de meest recente vergelijking eigenlijk al bewezen is dat zij op het punt van kosten en prestaties achterhaald is. Die vergelijking is gebaseerd op een behoefte uit 2000, dus op een visie uit die tijd. Zeker als het kabinet een nieuwe visie gaat schrijven, zou je op z'n minst verwachten dat er

gekozen wordt voor een eerlijk, open en transparant proces om alle opties af te wegen, ongeacht wat daaruit komt rollen, of dat nou de JSF is of een ander toestel. Een vergelijking is het minste wat hiervoor nodig is. Hoort dat voor de VVD-fractie bij «nuchter» en «zakelijk»?

De heer **Vuijk** (VVD): Ik zou de bal bijna willen inkoppen door te zeggen dat de door mevrouw Hachchi geschetste procedure juist niet zakelijk en nuchter is, maar emotioneel en ingegeven door allerlei mogelijke varianten die nog eens zouden kunnen worden onderzocht. Daardoor zouden we weer jaren bezig zijn om uit te vinden wat wij eigenlijk willen. Er is in het najaar een heel heldere afspraak gemaakt om alle zaken nog eens tegen het licht te houden. Het kabinet doet dit in een brede samenvatting. De uitkomst daarvan wordt nog eens nagerekend door de Rekenkamer en ligt in het najaar in alle openheid hier op tafel. Wij kunnen die uitkomst lezen, wij kunnen er dan zelf over nadenken en wij kunnen daar uitgebreid over debatteren. Wat mij betreft, biedt dat voldoende aanknopingspunten om de visie van de minister even af te wachten.

De **voorzitter**: Kennelijk heeft mevrouw Hachchi iets niet goed verstaan.

Mevrouw **Hachchi** (D66): Ja, zo iets. De heer Vuijk geeft aan dat hij een open proces wil en dat hij wil kijken naar de afweging die het kabinet zelf gaat maken. De heer Vuijk heeft alle briefings meegemaakt. Alle fabrikanten hebben aangegeven dat een gesprek en een kop koffie prima zijn, maar dat uiteindelijk een open en transparant proces met een vergelijking moet plaatsvinden. Vandaag is het moment om duidelijk aan te geven – dat geldt voor elke fractie – of je heel duidelijk vasthoudt aan de F-35 en het kabinet een vrijbrief geeft of dat je echt openstaat voor alle alternatieven en daar serieus naar gaat kijken. Volgens mij is daar maar één procedure voor en dat is een vergelijking. Ik nodig de VVD-fractie nog één keer uit om heel duidelijk te zijn. De VVD-fractie heeft het over een zakelijke en nuchtere afweging, maar wat houdt dat precies in? Of is dit echt een totale vrijbrief voor dit kabinet, terwijl er volgens de fabrikanten op dit moment nog geen sprake is van een vergelijking of van een transparant, open en eerlijk proces?

De heer **Vuijk** (VVD): Veel scherper dan in mijn eerste antwoord kan ik het niet maken. De zakelijkheid en de nuchterheid die wij in het proces willen zien, hebben wij in het najaar al gekregen. Het hele proces wordt nog eens breed doorlopen. Er wordt nog eens goed bekeken hoe keuzes tot stand zijn gekomen. Er wordt ook gekeken naar de achtergrond van de krijgsmacht, waarbij het jachtvliegtuig zou moeten passen. De budgettaire consequenties worden nog eens nagekeken. Ik heb de minister zelf horen zeggen dat haar deur open zou staan. Ik heb van fabrikanten gehoord dat zij daar ook gebruik van konden maken en dat sommige fabrikanten dat al gedaan hebben. Ik ben benieuwd wat zij daar precies hebben gezegd, maar ik heb goed geluisterd in de gesprekken van de afgelopen week. Op het ministerie konden de fabrikanten een open deur vinden en ik ga ervan uit dat die open deur ook gevonden is. Ik heb geen behoefte aan weer een geheel andersoortig opgetuigd proces na het proces dat wij al met elkaar hebben afgesproken. Wat mij betreft is dat proces goed. De Kamer kan straks de toekomstvisie lezen en zien welke inhoudelijke afwegingen het kabinet heeft gemaakt. Dan kunnen wij bekijken of wij die afwegingen kunnen volgen en steunen. Dat vind ik voldoende.

Mevrouw **Van Tongeren** (GroenLinks): Ik ben nieuw in deze commissie en ik weet dus niet veel af van de stealth-techniek, maar ik heb de VVD nog nooit zo onder de radar zien opereren als nu in deze commissie. Ik krijg gewoon geen enkele grip op de positie van de VVD. Ik heb begrepen dat er twee moties zijn aangenomen die ertoe oproepen om te stoppen

met het JSF-project. Om te beginnen, zou ik graag van de woordvoerder van de VVD willen horen wat hierover ook alweer in het verkiezingsprogramma van de VVD stond.

De heer **Vuijk** (VVD): Ik begrijp het zoeken naar waar de VVD nu staat. Daar blijf ik vrij scherp over. Wij hebben met elkaar een proces afgesproken om te komen tot een keuze voor het jachtvliegtuig. Daarin heeft het kabinet het voortouw. Wij wachten dat af. Voor ons verkiezingsprogramma geldt hetzelfde als voor het verkiezingsprogramma van andere partijen: wij hebben te maken met het akkoord en met de daarin gemaakte afspraken, want dat is de marsroute die het kabinet volgt. Daar staan wij volledig achter. Dat ligt in het verlengde van de antwoorden die ik zojuist aan mevrouw Hachchi heb gegeven.

Mevrouw **Van Tongeren** (GroenLinks): Dat verrast mij, want volgens mij hebben wij dualisme. Juist de VVD-fractie geeft in de kranten met regelmaat aan dat zij een eigenstandige positie inneemt op grond van een eigen opvatting. Ik probeer mijn collega van de VVD een klein beetje van die mening te ontlokken. Wat stond er in het verkiezingsprogramma? Hoe kijkt de VVD-fractie naar het miljard dat tot nu toe al is uitgegeven? Is er echt niets anders te zeggen dan: ik wacht af wat mijn minister mij vertelt? Heeft de VVD-fractie hier geen opinie meer over?

De heer **Vuijk** (VVD): Ik zal niet al te gemakkelijk antwoorden met «ja». Wij maken als Kamer op dit moment even een pas op de plaats. Wij moeten het kabinet even de ruimte geven om zelf tot een besluit te komen. Daar kunnen wij nu als Kamer doorheen gaan vliegen – dat is in dit verband een mooi woord – maar dat lijkt mij niet verstandig. Wij voeren dit debat niet in de aanloop naar de toekomstvisie. Wij voeren dit debat omdat dit een groot materieelproject is en wij hebben afgesproken dat wij daar met enige regelmaat over spreken. Ik ben het in die zin helemaal met u eens dat de beantwoording door sommige fracties hier een ongemakkelijk gevoel geeft, want zij zullen voortdurend zeggen dat zij wachten op de toekomstvisie. Ik begrijp dat ongemakkelijke gevoel heel goed, maar dat gevoel ga ik vanavond niet wegnemen.

De **voorzitter**: Ik heet de heer Knops, die ook is binnengekomen, welkom. Hij zal begrijpen dat hij pas aan het einde van de rij het woord krijgt.

De heer **Jasper van Dijk** (SP): Voorzitter. We spreken over de vervanging van de F-16. Al ruim tien jaar kiezen achtereenvolgende kabinetten voor de JSF, ook al was er nooit een duidelijke meerderheid in de Tweede Kamer. Ook nu zitten we met een coalitie die verdeeld is over dit omstreden toestel. Tijdens de formatie kwamen Rutte en Samsom er niet uit. Zij schoven het besluit dus weer op de lange baan. Eind dit jaar moet de knoop worden doorgemaakt. Inmiddels zijn de problemen zo groot dat de regering niet meer wil spreken van de JSF, maar van de F-35. Dat is een beproefde tactiek: als een prestigeproject al te omstreden wordt, verzinnen we een nieuwe naam en is het probleem opgelost. Daarom zullen we de minister vandaag niet over de JSF horen praten, maar over de F-35 Lightning. «Lightning» betekent «bliksemschicht»; alleen jammer dat het toestel niet kan vliegen bij onweer.

Als je al voorstander bent van de JSF, kun je je afvragen of de JSF niet achterhaald is op het moment waarop hij in gebruik wordt genomen, in 2020. Kijk naar de razendsnelle opkomst van drones, de onbewapende vliegtuigen. Er moeten beslist regels worden opgesteld voor dit omstreden wapen, maar het lijkt onvermijdelijk dat het de functie van bemande vliegtuigen gaat overnemen.

Er zijn ook de talloze problemen met de JSF. Dat heeft te maken met de ongelukkige keuze om gelijktijdig te ontwikkelen en te produceren. Ik doe

een greep uit die problemen: scheuren in het toestel, piloten kunnen niet achterom kijken, software werkt niet en er kan niet worden gevlogen met onweer. Bovendien heeft de Amerikaanse Rekenkamer gezegd dat het onderhoud onbetaalbaar zou worden.

Daarnaast zijn er de raadsels over de prijs van de JSF. Niemand weet wat het toestel uiteindelijk gaat kosten. Dat hangt ook af van het aantal toestellen dat je aanschaft. Aanvankelijk wilde de regering 85 toestellen. Inmiddels is sprake van 35; althans, dat is wat wij hebben gehoord. Lockheed Martin denkt echter nog steeds dat wij 85 toestellen gaan kopen. Is dat juist?

Vorige week hebben wij diverse alternatieve aanbieders op bezoek gehad. Eén daarvan was Saab, met een interessant staatje. Kijkt u even mee: de JSF kost 31.000 dollar per vlieguur, de Saab slechts 5.000. Dat is dus zes keer zo goedkoop. Daarop krijg ik graag een reactie. Er is dus veel reden om serieus naar alternatieven te kijken. Is de regering dat met mij eens? De minister ontvangt zelf ook producenten op haar ministerie, maar het is de vraag hoe serieus dat is. Wij moeten daarnaar gissen. Het zou dan ook beter zijn om nu een echte, serieuze vergelijking te organiseren, zodat Nederland een integere keuze kan maken. Eerdere vergelijkingen zijn immers verouderd en tevens verdacht, omdat zij volgens velen aanstuurden op een keuze voor de JSF. Andere kandidaten hebben nooit een eerlijke kans gekregen. Daarop krijg ik graag een reactie.

Gelukkig hanteert de minister een rationele werkwijze: zij maakt een nieuwe visie op de krijgsmacht, die wij voor de behandeling van de begroting krijgen. Let wel: voor de behandeling, dus niet voor Prinsjesdag. Instituut Clingendael heeft uitstekende suggesties gedaan in zijn rapport over de toekomstige krijgsmacht. Bij maar liefst drie van de vier varianten is de JSF helemaal niet nodig. De SP kan dat helemaal volgen. Wij zien veel in de robuuste stabilisatiemacht, maar ook de ondersteunende vredesmacht gooit hoge ogen. Deze varianten zijn vele malen realistischer voor Nederland, zeker in combinatie met de enorme bezuiniging van 1 miljard euro die nu wordt uitgevoerd en waarbij 12.000 functies verdwijnen. Moet je dan een peperduur toestel aanschaffen dat ook nog eens delen van de krijgsmacht opeet? Ik krijg de indruk dat de minister dit met mij eens is. Op 13 maart antwoordde zij op een vraag van mij dat een veelzijdig inzetbare krijgsmacht een illusie is. Dan kan zij toch niet anders dan erkennen dat Nederland een toontje lager moet zingen? Ik ga ervan uit dat de minister eerst een visie maakt en dan besluit welk vliegtuig daarbij hoort, dus niet eerst een bepaald vliegtuig kiest en dan een krijgsmacht erbij zoekt. Klopt dat?

De keuze voor een luchtmacht moet worden afgeleid van de ambities van de krijgsmacht en die moeten vanwege de omstandigheden aanzienlijk worden ingeperkt. Het zou dan ook logisch zijn om af te zien van de JSF. Als de minister dat niet wil, is een nieuwe kandidatenvergelijking het minste wat zij kan doen. Is zij daartoe bereid? Canada en Denemarken zijn ons reeds voorgegaan en kunnen ongetwijfeld advies geven. Het moet mogelijk zijn om een vergelijking in een halfjaar af te ronden, mits de politieke wil aanwezig is om met een open houding te zoeken naar vliegtuigen die passen bij een bescheiden krijgsmacht.

Wanneer kunnen wij het rapport van de Rekenkamer over de informatievoorziening over de JSF verwachten? Dat rapport kan zomaar zó explosief zijn dat het aanleiding geeft tot een parlementair onderzoek.

Mevrouw **Hachchi** (D66): Voorzitter. Drie jaar nadat D66 vroeg of Balkenende IV het bonnetje zou bewaren van het testtoestel, twee jaar nadat Rutte I bijna viel over het wel of niet kopen van een tweede testtoestel, een jaar nadat de PvdA stemde voor een motie om alle mogelijke stappen te nemen om uit het JSF-programma te stappen, zes maanden nadat de Rekenkamer een miljardengat constateerde tussen het budget en de aanschafkosten van de JSF en drie maanden nadat het

Pentagon waarschuwde dat de JSF onbetaalbaar dreigt te worden qua onderhoud, lijkt in Nederland zelfs bij de VVD de twijfel erin te zijn geslopen. We mogen nu ook best een ander toestel kopen van Halbe Zijlstra, de fractievoorzitter die duidelijk voorsorteert op het woordvoerderschap Defensie, maar dan wel ergens in de toekomst, wanneer er geld geregeld wordt voor Defensie.

Het is hoog tijd voor een zakelijk debat over de vervanging van de F-16. D66 stond en staat hier nuchter in. Wij zijn niet voor of tegen welk jachtvliegtuig dan ook, maar D66 wil wel een goede afweging tussen de opties op basis van objectieve informatie. We tekenen niet voor een blanco cheque. Ik wil het daarom vandaag hebben over de nieuwste tegenslagen in de testfase, over hoe het kabinet de besluitvorming over de opvolger van de F-16 inricht en tot slot over de vraag hoe het nu verder moet met dit dossier, dat sommigen «een hoofdpijndossier» noemen. De testfase is weer vertraagd, met als gevolgen: extra kosten en minder vliegreuren. We zitten met twee toestellen met kinderziektes in een dure gehuurde hangar. Hadden we nu nog maar het bonnetje voor die testtoestellen! De Amerikaanse luchtmachtgeneraal Bogdan schiet ons te hulp met het aanbod om de Nederlandse kisten te benutten voor zijn eigen piloten. Vindt ook de minister dit een sigaar uit eigen doos? Hoe denkt zij de Nederlandse bijrol in deze testsoap tot een goed einde brengen? En wat mag dat kosten?

Er is nog te veel onduidelijk over het proces voor de vervanging van de F-16. Kort geleden lekte een conceptstuk – een canard, aldus de minister – uit naar de redactie van Elsevier. Tussentijds werden we verrast door een onderzoek van de luchtmacht met warme woorden over een vijfde generatie jachtvliegtuigen. Intussen meldden goed geplaatste bronnen binnen de VVD zich in kranten met de opmerking dat de kans op iets anders dan de JSF ongeveer nul procent is. Vindt de minister ook dat een canard? Zo ja, waarom zaaien haar ambtenaren en haar partijgenoten dan anoniem keer op keer kletspraatjes voor de bühne? Doet dit langzamerhand geen afbreuk aan de geloofwaardigheid van haar onderzoek? Er zijn minstens vier ministers betrokken, onder wie de premier en de vicepremier. Wie heeft eigenlijk de regie in handen? In welke volgorde en door wie wordt het besluit genomen over de keuze voor een eventuele opvolger van de F-16? Wie moeten wij als Kamer aanspreken op de uitkomst? Daarop krijg ik graag heldere antwoorden van de minister. Een serieuze afweging vraagt objectieve en actuele informatie, maar er worden geen scenario's onderzocht zonder jachtvliegtuig of met minder geavanceerde toestellen, terwijl Instituut Clingendael daar bij drie van de vier mogelijke keuzes van uitging. De fabrikanten van alternatieve toestellen kregen pas vorige week voor het eerst sinds 2008 een reactie op hun telefoontje, terwijl de minister suggereert dat zij de deur openhoudt. De coalitie stemt moties af waarin verzocht wordt om informatie over het tempo waarin de F-16 uitgerangeerd kan worden. Het blijft schimmig hoe en waar de exploitatiekosten betaald worden. Dit zijn constatering. Klopt het dat door het ministerie sinds 2008 geen vertrouwelijke briefings zijn aangevraagd bij de fabrikanten van alternatieve toestellen, de F-18, Saab Gripen of de Rafale, vraag ik de minister. Hoe verhoudt dit zich tot de opmerking van de minister dat haar deur openstaat? Het gaat natuurlijk niet alleen om een kopje koffie drinken en elkaar even in de ogen kijken. Als er geen kandidatenvergelijking is, vraag ik mij af hoe de minister dan uiteindelijk die serieuze, nuchtere, zakelijke, open, eerlijke en transparante afweging gaat maken.

Ik mis transparantie over de werkwijze. Het proces lijkt gesloten en politiek van aard. Daardoor neemt de twijfel van D66 over de aanpak van de minister toe. Stel dat de coalitie straks kiest voor een half squadron en voor het doorschuiven van de rekening van 4 miljard, dan schuift minister Asscher aan en dan heb je naast het sociaal akkoord ineens een straaljagerakkoord. En tjakka, men hoopt op 3% groei in de volgende kabinetspe-

riode om dan samen de Algemene Rekenkamer te verslaan en toch die extra JSF's te kunnen kopen. Dat zou meer weg hebben van een politiek compromis dan van een echte keuze. Het HCSS heeft immers aangegeven dat 30 toestellen onvoldoende zijn om de taken die wij bijvoorbeeld in Afghanistan met de F-16 hebben uitgevoerd, te herhalen. Ik vraag de minister daarom wat je eigenlijk kunt met 30 of 36 toestellen. Kan zij hier klip-en-klaar uitspreken dat het doorschuiven van de rekening voor de aanschaf van tientallen jachtvliegtuigen niet tot de opties behoort? De vraag werpt zich op hoe het nu verder moet. Negen maanden nadat we in de krant mochten lezen dat Rutte en Samsom stonden te springen om de JSF-kaart op een achternamiddag weg te geven, zijn we zo mogelijk nog verder verwijderd van een goed onderbouwde en heldere toekomstvisie voor de krijgsmacht en een transparante en objectieve afweging van mogelijke vervangers van de F-16, terwijl die toekomstvisie en die afweging nodig zijn voor herstel van het vertrouwen. Laten we de angel eruit trekken door die twee te ontkoppelen: eerst de uitgangspunten helder in de toekomstvisie en daarna een kandidatenvergelijking om te bepalen welk jachtvliegtuig daaraan voldoet, als het even kan in internationaal verband. Ziet ook de minister daarin een kans om de visie te ontzenuwen?

Mevrouw **Eijsink** (PvdA): Voorzitter. In dit algemeen overleg bespreken we het rapport van de Rekenkamer over de uitstapkosten van de F-35 en de werkgelegenheidseffecten en het SEO-rapport inzake de industriële werkgelegenheidsconsequenties van diverse scenario's. Ik begin met het bedanken van de Rekenkamer en SEO voor de rapporten die de Kamer op 29 oktober toegestuurd heeft gekregen, met de reactie daarop van de voormalige regering-Rutte I. Dat was, in ieder geval voor mijn fractie, waardevolle informatie. Ik koppel dit aan de vijf briefings die de vaste Kamercommissie voor Defensie hier vorige week in vijf bijzondere procedures, zoals wij dat noemen, heeft gehouden. Ik bedank de minister van Defensie voor het feit dat wij met generaal Bogdan konden spreken. Ik heb weleens eerder gesprekken gehad over de Joint Strike Fighter ofwel de F-35 en ik vond de openheid van generaal Bogdan opmerkelijk. In die zin was dat positief. Er was zelfs een opmerkelijk excuus van generaal Bogdan met betrekking tot het Joint Program Office. Het was ook opmerkelijk dat de heer O'Brien van Lockheed Martin begon met excuses voor het feit dat er vertraging is ontstaan. Ik heb dat in de paar jaren waarin ik hier mag zitten, nog niet eerder op die manier gehoord. Daaruit blijkt voor mij dat er enige lering is getrokken uit de Nunn/McCurdy-norm van medio 2010, toen het hele project financieel over de kop ging, waardoor er zaken zijn bijgesteld. Mogelijk hebben wij nu te maken met een situatie waarin er toch nog iets gebeurt. Ik vond het belangrijk om dit vooraf te zeggen, want deze openheid is met medewerking van beide ministeries, waarvoor dank, door de Kamer zelf teweeggebracht. Voor de PvdA is het al vanaf 1999 van belang om in Europees verband samen te werken, ook bij de aanschaf van wapensystemen en materieelprojecten. We hebben negen partnerlanden. De minister van Defensie schrijft in haar antwoorden dat Denemarken en Canada, partnerlanden in het Joint Program Office, niet te vergelijken zijn met Nederland. Dat begrijp ik uiteraard. Beide landen hebben een andere kandidatenevaluatie, maar het kan niet zo zijn dat partnerlanden zo veel van elkaar verschillen, vooral op het punt van Smart Defence, pooling and sharing en het NATO Strategic Concept. Partnerlanden moeten immers bezien hoe je samen materieelsystemen aanschaft met dezelfde configuraties. Daarop krijg ik graag een reactie van de minister.

Hoe kijken wij vandaag aan tegen de vervanging van de F-16? Ik citeer uit de reactie van de minister van 13 februari op het rapport van de Rekenkamer: «Alternatieve toestellen zullen wel degelijk de revue passeren in het kader van de visie op de krijgsmacht van de toekomst, maar niet in de

vorm van een kandidatenvergelijking zoals die al twee keer is uitgevoerd.» Wat betekent «alternatieve toestellen» en wat betekent «wel degelijk de revue passeren in het kader van de visie op de krijgsmacht van de toekomst»? Dat vraag ik ook, omdat wij als Kamer weten dat in alle voorgaande jaarverslagen over vervanging van de F-16, die de Kamer kent omdat het een groot project is, open bronnen zijn gebruikt over de diverse jachtvliegtuigen. Het lijkt mij niet goed als er straks in die visie wordt verwezen naar mogelijke Google-ervaringen of naar open bronnen die wij allemaal allang kunnen lezen. Ik ga ervan uit dat dit verder gaat dan Google of welke open bronnen dan ook. Daarop krijg ik graag een reactie van de minister.

We hebben vorige week met generaal Bogdan ook gesproken over het rapport van de Amerikaanse rekenkamer, met als titel «F-35 Joint Strike Fighter. Current Outlook Is Improved, but Long-Term Affordability Is a Major Concern». Dat geldt natuurlijk voor heel veel mogelijke vervangers van de F-16; ik kom nu bij de lifecycle-kosten. Een toestel aanschaffen is één, maar wat zijn de betaalbaarheid – en dus ook de onbetaalbaarheid – en de haalbaarheid van het toestel? We spreken straks over zowel investerings- als exploitatiekosten. We hebben nu nog te maken met meer dan 30 wapensystemen die in het Defensie Investeringsplan (DIP) en het Defensie Exploitatieplan (DEP) moeten. Van die 30 wapensystemen is de exploitatie nu nog niet overzichtelijk. Wij gebruiken die wapensystemen al een tijd, maar de kosten zijn nog steeds niet inzichtelijk en overzichtelijk. Bij de aanschaf van een opvolger geldt natuurlijk niet alleen voor de F-35, maar ook voor andere toestellen de vraag wat de investeringskosten zijn en hoe we daar grip op krijgen. De betaalbaarheid van een aan te schaffen toestel is één; investeren voor een lange termijn is twee. Dat brengt mij bij de brief van 12 oktober.

De **voorzitter**: Voordat u het volgende punt aansnijdt, is er een interruptie van mevrouw Van Tongeren. Dat is uw tweede interruptie, mevrouw Van Tongeren.

Mevrouw **Van Tongeren** (GroenLinks): Tot twee tellen lukt mij nog goed, maar in dit dossier vliegen de cijfers je om de oren. Ik ken mevrouw Eijnsink als iemand die heel veel kennis over dit dossier heeft en die zeer gedetailleerde vragen kan stellen, maar wat is er sinds 5 juli 2012, toen zij een motie indiende, extern veranderd waardoor zij nu namens de PvdA ineens een hele set inhoudelijke vragen heeft? Toen nam zij een zeer stellige positie in: «verzoekt de regering, alle noodzakelijke stappen te nemen om uit het JSF-project te stappen». Wat is er in die brede vliegtuigwereld inhoudelijk feitelijk veranderd waardoor er nu ineens vragen zijn in plaats van het toenmalige zeer heldere verzoek aan de regering?

Mevrouw **Eijnsink** (PvdA): Ik herken mij niet echt in de opmerking van mevrouw Van Tongeren dat ik nu ineens inhoudelijke vragen zou stellen. Dat doe ik al enige jaren. Of de PvdA nu oppositiepartij of coalitiepartij is, wij blijven kritisch over vervanging van de F-16 door welk toestel dan ook. Ik ben van mening dat wij als volksvertegenwoordigers die kritische houding moeten volhouden, want daarvoor zitten wij hier. Uiteraard begrijp ik de vraag van mevrouw Van Tongeren. In die motie werd op dat moment gesteld dat wij eruit wilden stappen, ook naar aanleiding van de toenmalige situatie met betrekking tot de opvolging van de F-16. We hebben toen heel veel vragen gesteld. Eigenlijk was ik daar in mijn betoog net aan toegekomen. Als mevrouw Van Tongeren het mij toestaat om daarmee door te gaan, zou ik dat bijzonder op prijs stellen. Ik zal dan proberen om haar vraag te beantwoorden. Ik kan de vraag echter ook in dit interruptiedebat beantwoorden, want dan heb ik meer spreektijd; dat vind ik ook prima.

De **voorzitter**: Het is gebruikelijk dat u probeert om de vraag te beantwoorden.

Mevrouw **Eijsink** (PvdA): Uitstekend, voorzitter. Dan heb ik meer spreektijd; bij dezen veel dank daarvoor. Voor de beantwoording van deze vraag verwijs ik graag naar de brief van 12 oktober 2012, waarover ik net wilde gaan spreken. Die brief bevat de antwoorden van de – op dat moment demissionaire – minister van Defensie aan de demissionaire minister-president. De toenmalige informateurs Kamp en Bos vroegen aan Defensie wat er kan worden aangeschaft voor de 4,5 miljard die gereserveerd is voor de vervanging van de F-16. In de brief van 12 oktober, die overigens openbaar is en in het formatiedossier zit, staat in de eerste plaats dat voor die 4,5 miljard voor de opvolging van de F-16 35 F-35's aangeschaft kunnen worden en twee vliegbases open zouden blijven. In de tweede plaats staat in de brief dat de exploitatiekosten daarbij niet naar behoren zijn meegenomen en dat de geraamde kosten van 4,5 miljard, dus het hiervoor beschikbare budget, daarom met 2 miljard zouden moeten worden verhoogd. In de derde plaats staat in de brief dat dit, uitgaande van het hiervoor gereserveerde budget, ook betekent dat een heleboel andere projecten verschoven zouden moeten worden. Kortom: investeringsprojecten zouden binnen de begroting van Defensie moeten worden verschoven naar de exploitatie. Daarnaast zouden een aantal andere zaken niet meer vervangen kunnen worden, bijvoorbeeld de M-fregatten, die over enige tijd mogelijk vervangen zouden moeten worden, en de transportvliegtuigen. En dan de beantwoording van ...

De **voorzitter**: Nee, nu gaan we naar mevrouw Van Tongeren. U leest gewoon een hele tekst voor. Dat snap ik best. Als mevrouw Van Tongeren daar genoeg mee neemt, zet ik de klok weer aan.

Mevrouw **Van Tongeren** (GroenLinks): In de motie, met de naam van mevrouw Eijsink eronder, staat klip-en-klaar: neem alle stappen om eruit te stappen. Ik heb gevraagd wat er is veranderd waardoor wij er niet meer uit hoeven te stappen. Ik hoor alleen nog meer problemen en bezwaren. Mijn vraag blijft dus staan. Als er nog steeds problemen en bezwaren zijn, staat mevrouw Eijsink dan nog steeds achter het verzoek aan de regering in die motie om de noodzakelijke stappen te nemen om uit het JSF-project te stappen?

De **voorzitter**: De vraag gaat dus over een motie, mevrouw Eijsink.

Mevrouw **Eijsink** (PvdA): Ja, maar daar hoort toch een uitleg bij. Ik heb zelf aangegeven dat ik daarom dit zou inbrengen. Nogmaals, ik begrijp de vraag over de motie heel goed. De brief is van 12 oktober. De reactie van de regering op het rapport van de Rekenkamer is van 29 oktober. Ook de Rekenkamer zegt dat er maar amper 35 toestellen aangeschaft kunnen worden. Wij hebben de motie die ertoe oepriep om uit het project te stappen, op dat moment ingediend, omdat wij ervan overtuigd waren dat het budget toen al niet voldoende was. Mijn fractie heeft altijd gezegd dat de luchtmacht het budget van Defensie opeet. Om te voorkomen dat mevrouw Van Tongeren gaat vragen wat hierover in het verkiezingsprogramma van de PvdA stond, daarin stond dat de PvdA kiest voor een goede vervanging van de F-16 en dat daar middelen voor moeten zijn. De heer Van Dijk zei dat Rutte en Samsom er niet uit kwamen. Nee, zij werden geconfronteerd met cijfers die op 5 juli vorig jaar in het algemeen overleg niet bij ons bekend waren. Dat was natuurlijk heel verrassend. Volgens mij heeft iedereen de reacties van de toen nog demissionaire minister-president en de fractievoorzitter van de PvdA openlijk kunnen volgen. Er kon geen keuze gemaakt worden, want het budget dat de Kamer op 5 juli nog had besproken, bleek niet toepasselijk te zijn voor het aantal

toestellen dat bedacht was. Kortom: er werd ons een situatie voorgelegd die volledig anders was dan wat voordien met de Kamer was besproken.

De **voorzitter**: Mevrouw Van Tongeren, heel kort.

Mevrouw **Van Tongeren** (GroenLinks): De PvdA staat dus gewoon nog achter deze motie: er is niet voldoende geld, er zijn allerlei andere bezwaren en de regering wordt daarom nog steeds verzocht om alle noodzakelijke stappen te nemen om uit het JSF-project te stappen.

Mevrouw **Eijsink** (PvdA): Mevrouw Van Tongeren weet ook dat er na verkiezingsprogramma's een regeerakkoord komt. In het regeerakkoord staat – dat is wel bijzonder – dat er een onderzoek wordt gedaan ten behoeve van een visie op de krijgsmacht, waarbij ook zal worden aangegeven welke mogelijkheden er binnen die visie zijn. Dat gaat verder dan de verkiezingsprogramma's. Dat is allemaal op basis van de brief van 12 oktober, waarin duidelijk wordt aangegeven dat het budget beperkt is en dat het gaat om de vraag wat wij met dat budget moeten doen. Ik heb geprobeerd om mij voor te stellen hoe de heer Rutte en de heer Samsom naar die brief stonden te kijken. Volgens mij stonden zij met redelijk opgeheven handen: het gaat om 4,5 miljard; we weten niet wat we kunnen investeren; bovendien zijn er 30 wapensystemen waarvan de exploitatiekosten niet duidelijk zijn; daarbovenop moeten we sinds april 2011 nog 1 miljard bezuinigen. Ga er maar aan staan! Die situatie werd aangetroffen en die is moeizaam.

De heer **Jasper van Dijk** (SP): Volgens mij is het vrij helder. De PvdA is buiten de regering tegen de JSF; in de regering is de PvdA ervoor, met wat moeite. Mevrouw Eijsink verwijst nu naar het regeerakkoord, maar het leuke is dat het regeerakkoord in de afgelopen weken en maanden al 26 keer is veranderd. Als iemand over het regeerakkoord begint, vraag ik dus steeds: welk regeerakkoord? Ook deze week is het nog veranderd. Ook de VVD begint te aarzelen. Vroeger was de VVD altijd enthousiast over de JSF, maar nu vindt de VVD dat goed moet worden bekeken wat het beste toestel is. Is dit dan niet het moment om op te staan en de regering een zetje te geven door te zeggen dat dit een vergissing was? Dat is altijd het standpunt van de PvdA geweest; dat staat in de motie die mevrouw Eijsink samen met mij heeft ingediend: stoppen ermee! Ook op basis van de prachtige scenario's van Instituut Clingendael zien we dat een krijgsmacht heel goed zonder JSF kan.

Mevrouw **Eijsink** (PvdA): Ik vind het ontzettend knap dat de heer Van Dijk dit allemaal zo kan. Ik kan dat niet. Ik heb daar dus grote bewondering voor. Zowel bij de kandidatenevaluaties van december 2008 als bij de kandidatenevaluatie van 2006 zijn missie-interventies als scenario's gepresenteerd. Zoals wij vorige week in de briefings ook al hebben besproken, is het van groot belang om eerst te bekijken in welke visie deze scenario's wel of niet passen. De visie op de krijgsmacht gaat veel verder, want het gaat daarbij uiteraard ook over internationale veiligheid en buitenlandse zaken. Wat willen wij internationaal met ons veiligheidsbeleid? Dat is veel breder. Dat betekent dat er naar de missie-interventies gekeken kan worden. Als de voorzitter het mij toestaat, stel ik hierover meteen een vraag aan de minister.

De **voorzitter**: Voordat u weer een interruptie gebruikt om uw betoog voort te zetten, merk ik op dat u nog een minuut hebt. Daar zal ik u strak aan houden en daarin kunt u uw vraag stellen. Dit is het moment om de vragen van de heer Van Dijk te beantwoorden. Dat is nu dus gebeurd.

Mevrouw **Eijsink** (PvdA): Dat is nog niet gebeurd. Als de heer Van Dijk tevreden is, vind ik het echter ook goed.

De **voorzitter**: Als u na anderhalve minuut zelf constateert dat u de vragen niet hebt beantwoord, gaat het woord sowieso naar de heer Van Dijk. Mijnheer Van Dijk, bent u tevreden met het antwoord?

De heer **Jasper van Dijk** (SP): Dat is een gewetensvraag, voorzitter.

De **voorzitter**: Als u heel lang moet wachten, is daarmee uw interruptie ook voorbij.

De heer **Jasper van Dijk** (SP): Nee, ik heb een vervolgvraag. Voor mij is het glashelder en volgens mij hoeft mevrouw Eijsink zich ook niet te verschuilen achter die vele woorden. Het zou veel sterker zijn als zij hier zou zeggen: wat ons betreft, hoeft dat ding er niet komen; de minister moet een besluit nemen, maar zou het gelet op alle huidige problemen, alle nieuwe inzichten en de omstrede laatste kandidatenvergelijking van 2008 niet redelijk zijn om, zoals mevrouw Hachchi al heeft voorgesteld, op z'n minst een open, eerlijke en transparante vergelijking te maken?

Mevrouw **Eijsink** (PvdA): Allereerst: ik heb nooit van «dat ding» gesproken, want volgens mij zijn het vliegtuigen waar mensen toch behoorlijk wat werk in moeten doen. Er zal eerst een visie moeten komen om te bezien welke missie-interventies erin zitten en of die bijgesteld worden. Ik vind het heel knap dat de heer Van Dijk dat allemaal weet, maar bij de zes missie-interventies is er één die ook door de F-35 niet gedaan kan worden. Het is dus afhankelijk van wat Nederland wil. Willen we de mogelijkheid van een «first strike», willen we een stabiliteitsmacht of willen we iets anders? Waar willen we actief zijn en met welke landen willen wij samenwerken? Dat zijn de vragen die voorliggen. Ik vind het heel knap dat de heer Van Dijk al een antwoord heeft. Ik hoor ook niet dat de heer Van Dijk voor een ander toestel is. Eerlijk is eerlijk, ook bij andere toestellen krijg ik geen inzicht in de lifecyclekosten. Het aanschaffen van het toestel is één, het gedurende 30 jaar onderhouden van een toestel is twee. Dat is van groot belang. Ik wil daarom van de minister weten hoe het staat met de betaalbaarheid, want er moet geen open eind zijn. Wij moeten geen toestel aanschaffen waarvan wij niet weten of het onbetaalbaar is, zoals de Rekenkamer van de Verenigde Staten in maart 2013 heeft gesteld: «unaffordable». Dat zijn belangrijke vragen en de PvdA vraagt de minister om die vragen mee te nemen en te beantwoorden. De heer Van Dijk wil mij naar een toestel duwen, maar welk toestel het ook gaat worden, dat kan niet gebeuren met een open eind voor de komende 30 jaar, want dan blijft de luchtmacht de begroting van Defensie opeten.

Mevrouw **Hachchi** (D66): Ik wilde mevrouw Eijsink haar betoog eerst laten afmaken, maar zij sneed in haar antwoord aan de heer Van Dijk een onderwerp aan waarop ik toch moet aanhaken. Mevrouw Eijsink hecht heel veel waarde aan die visie en vindt het belangrijk om op basis van de daarin opgenomen keuzes, behoeftes en taken te bekijken welk toestel daarbij hoort. Zij zei namelijk ook dat zij de alternatieve toestellen zeker niet uit het oog verliest. Zij wil van de minister ook de bevestiging krijgen dat die alternatieve toestellen wel degelijk de revue gaan passeren. Volgens mij is daar maar één weg voor, namelijk een kandidatenvergelijking. Op dat punt vond ik mevrouw Eijsink vorig jaar aan mijn zijde. Ik hoef mevrouw Eijsink niet te vertellen dat de laatste kandidatenvergelijking achterhaald is; zo vat ik het maar even samen. Kan ik op dit punt nog steeds rekenen op de PvdA?

Mevrouw **Eijsink** (PvdA): Het gaat niet om een kandidatenevaluatie op zich en als doel. Het gaat in eerste instantie om de vraag wat wij nodig hebben. Het belangrijkste is of er verschillende kandidaten zijn binnen de visie, de scenario's en de missie-interventies die de regering voorlegt. Daar zal ik heel goed naar kijken en ik zal de minister er ook zeker op aanspreken dat dit goed controleerbare en heldere keuzes moeten zijn, dus niet op basis van Google. Ik heb de kandidatenevaluatie van 2001 en 2008 nog eens doorgenomen – u weet wel: dat karretje dat ooit naar de Kamer kwam met alle stukken – maar we zitten nu in 2013. We hebben in het kader van de NAVO wel de discussie over Smart Defence en pooling and sharing. Dat betekent dat je hier nadrukkelijker op inzet. Het is vijf jaar geleden en we kunnen nog heel veel vertellen over die kandidatenevaluatie. De Rekenkamer en heel veel anderen waren daar kritisch over. En let wel: het ging ook om niet-bindende afspraken. Ik kan daar dus heel veel over vertellen, maar het is nu 2013. Voor de duidelijkheid: ik ga geen enkele discussie uit de weg. Wij zullen kritisch blijven, maar een kandidatenevaluatie is niet het doel. Dat is altijd het middel geweest.

Mevrouw **Hachchi** (D66): Natuurlijk is een kandidatenvergelijking geen doel op zich, maar juist omdat ook de PvdA hecht aan een gestructureerd, maar ook open en transparant proces waarmee je uiteindelijk tot het besluit komt welke vervanger het zou moeten worden, is er naar mijn mening één weg, namelijk de kandidatenvergelijking. Maar goed, mevrouw Eijsink geeft aan dat zij wil wachten tot de minister met iets komt. Is dat een vrijbrief voor deze minister? Mevrouw Eijsink stelt dat wij er geen genoeg mee moeten nemen dat wij over de alternatieve toestellen iets te lezen krijgen uit openbare bronnen zoals Google, maar zij wil dat de minister er serieus werk van maakt. Wat geeft zij de minister dan mee op dat vlak? Ook mevrouw Eijsink heeft de fabrikanten vorige week gesproken. Zij gaven stuk voor stuk aan dat zij een belletje hebben gepleegd en dat zij een uitnodiging hebben gekregen voor een gesprek, maar dat er geen sprake is van een open en transparant proces. Sterker nog en heel concreet: Defensie vraagt helemaal niet om vertrouwelijke briefings, die veel fabrikanten willen geven omdat zij Defensie natuurlijk vertrouwelijke informatie willen meegeven. Wat geeft de PvdA-fractie deze minister dan mee als de PvdA-fractie een kandidatenvergelijking niet steunt?

Mevrouw **Eijsink** (PvdA): Volgens mij heb ik dat al gezegd. Ik heb verwezen naar de antwoorden van 13 februari van de minister op basis van het rapport van de Rekenkamer. In die antwoorden staat dat de alternatieve toestellen wel degelijk meegenomen worden.

Mevrouw **Hachchi** (D66): Ja, maar hoe?

Mevrouw **Eijsink** (PvdA): Het is aan de minister om daar antwoord op te geven. Als in de antwoorden van vorige week donderdag duidelijk staat dat het helder herleidbare en beargumenteerde keuzes zijn, ga ik er zoals gezegd van uit dat het geen informatie uit Google is. Het zou de Kamer onwaardig zijn als zij daarmee genoeg zou nemen. Dat wil ik ook nog wel zeggen. Uit de jaarverslagen van de afgelopen jaren weten we al dat er open bronnen zijn. Als ik van Boeing, Dassault of Saab zou zijn, zou ik ook niet zomaar alle informatie prijsgeven. Laten we eerlijk zijn: denkt u nou werkelijk dat wij vorige week in de briefing alle informatie hebben gekregen die ik zou willen krijgen? Nee! Als ik aan de andere kant zou zitten, zou ik ook niet alle informatie geven. Dat is aan de minister. Daar kan ik op dit moment niet op vooruitlopen. Ik ga ervan uit dat wij heldere informatie krijgen. Die zal ik net als altijd van vragen voorzien en controleren, wat onze taak is.

De **voorzitter**: Mevrouw Eijsink begint aan de laatste minuut van haar eerste termijn.

Mevrouw **Eijsink** (PvdA): Dan ga ik nu maar even in op het budget uit de brief van 12 oktober en uit de antwoorden van de minister. Er is nu 4,5 miljard gereserveerd. Volgens mij weten wij dat het niet méér zal worden. Ik ben een beetje in verwarring over de aantallen. De Rekenkamer kreeg van de demissionaire regering de opdracht om een onderzoek te doen op basis van 68 toestellen. De demissionaire minister van Defensie reageerde op 19 oktober op het onderzoek van de Rekenkamer en stelde daarbij dat binnen dat budget 56 toestellen aangeschaft kunnen worden, maar dan wel gecombineerd met een verschuiving van investering naar exploitatie. Kortom, dat is nog problematisch. Vervolgens kwam de brief van 12 oktober in het informatiedossier. Daarin stond dat voor dat bedrag 35 toestellen mogelijk zijn, dat er dan nog heel veel moet worden verschoven, dat de exploitatie nog niet duidelijk is en dat er 2 miljard bij zou moeten. De minister antwoordde afgelopen donderdag dat de Kamer in het jaarverslag over 2012 nog gewoon het plangetal van 85 zal kunnen krijgen. Ik ben hierdoor in verwarring. Het kan niet zo zijn dat wij hier vandaag op basis van het rapport van de Rekenkamerrapport spreken over 68 toestellen, dat er een brief ligt vanuit de formatie over 35 toestellen en dat de minister ons een jaarverslag van 2012 zal doen toekomen met berekeningen op basis van het plangetal 85. Ik begrijp wel waar dit over gaat, want dit is gerelateerd aan de werkgelegenheid en de businesscase. Het kan echter niet zo zijn dat de Kamer straks een beetje voor de gek wordt gehouden. Dat is niet werkbaar voor de Kamer. Daarop krijg ik graag een reactie van de minister.

Ik heb mijn complimenten over de rapporten al uitgesproken. We hebben daar ook een heel goede briefing over gekregen. Het blijft heel lastig om hier op 25 april 2013 te spreken over werkgelegenheid die in 2050 moet komen. Dat blijf ik heel moeilijk vinden. We hebben goed naar de vergelijking gekeken. We hebben daar de nodige informatie over gekregen, we hebben de methodologie van het rapport goed bekeken en we hebben goed beluisterd welke opdrachten gisteren gegeven zijn, ook weer aan Nederland. Daar is natuurlijk enige blijheid over, maar het is moeilijk te volgen. Ik vind het heel lastig om hier uitspraken over te doen, wetend dat het bij die 4.500 toestellen ook gaat om een plangetal, met daarbinnen het Nederlandse plangetal van 85 en de plangetallen van de partnerlanden, die allemaal nog kandidatenevaluaties gaan doen. Hoe ziet de minister van Economische Zaken dit en kan hij ons voorzien van informatie die dit in ieder geval voor mij wat duidelijker maakt? Voorzitter, dank voor uw coulance.

De heer **Krol** (50PLUS): Voorzitter. Dit is namens 50PLUS mijn eerste bezoek aan uw commissie. Toen onze fractie in september mocht aantreden in de Tweede Kamer, lagen een aantal dossiers op ons te wachten. Daarvan is het vraagstuk van de vervanging van de F-16 niet het minste en ook niet het kortst lopende. Al sinds 1996 hangt dit dossier boven het hoofd van menig kabinet. In de tussentijd is de complexiteit er niet minder op geworden. Daarnaast wordt steeds duidelijker dat er onvermijdelijk sprake zal zijn van een moeilijk besluit. Een eerdere conclusie van de Rekenkamer is daar duidelijk over: elk van de mogelijke uitkomsten heeft ook negatieve gevolgen. De vervanging heeft grote implicaties in financieel opzicht, maar heeft zeker ook implicaties voor de inzetbaarheid van de krijgsmacht en voor de mogelijkheden om, naast het permanent bewaken van ons eigen luchtruim, met onze bondgenoten bij te dragen aan NAVO-missies. Juist gelet op de grote impact van deze beslissing op de haalbaarheid van de ambities van Defensie, is het haast ondoenlijk om hierover van gedachten te wisselen zonder de aangekondigde visie op de toekomst van de krijgsmacht erbij te betrekken. Die

discussie is veel principiëler en verstrekkender dan een kosten-batenanalyse van een gevechtstoestel.

Het nu ingeslagen pad is destijds gekozen op basis van wensen en kostenramingen die niet meer actueel zijn. Met de geraamde kosten krijgen wij niet het oorspronkelijk gewenste aantal toestellen. Het blijft gek om zoveel geld uit te geven terwijl je, als ik het goed heb begrepen, niet precies weet wat je daarvoor krijgt. Met dit belastinggeld en bij zo'n belangrijk onderwerp mag je niet het gevoel hebben dat je voor een fruitautomaat staat en dat je bij elke geldinworp hoopt dat er voldoende gevechtsvliegtuigen op een rij komen. Daarom is 50PLUS geen voorstander van het huidige JSF-pakket, dat miljarden kost maar geen zekerheid biedt.

50PLUS kan op dit moment echter geen definitieve keuze maken voor welk gevechtstoestel dan ook. Onze fractie stelt zich in deze zaak het volgende tijdpad voor. Eerst komt het meest fundamentele, namelijk de visie op de krijgsmacht. Over de steun daarvoor kan de Kamer dan met de minister in debat. Dit zal tevens consequenties hebben voor de begroting, voor de wenselijkheid van een bepaald model gevechtsvliegtuig en uiteraard voor onze bijdrage in NAVO-verband. Ik neem aan dat de minister het in haar visie zal hebben over de bijdragen aan bondgenootschappen en missies en over de consequenties van een bepaalde krijgsmachtgrootte voor de bondgenootschappen. Het laatste vereiste is dat een volledige en actuele kosten-batenanalyse van de alternatieven voor de F-16 ter tafel komt. Wij moeten ons dus niet blindstaren op de JSF-optie, maar de alternatieven opnieuw op een rijtje zetten. Als wij dat doen, kan daarna worden gekozen voor het beste alternatief binnen de ambities en binnen de financiële mogelijkheden.

Mevrouw **Van Tongeren** (GroenLinks): Voorzitter. Ook voor mij is dit de eerste keer in deze commissie. Dit is een aparte vergadering, waarin zowel de PvdA als de VVD eigenlijk geen standpunt blijkt te hebben. Tenminste, ik heb dat standpunt nog niet kunnen ontdekken. Ik denk dat minister Kamp jaloers is: hij zou vast weleens een energieoverleg willen waarin de fracties van de PvdA en de VVD geen mening hebben en rustig afwachten totdat de minister met zijn visie komt. Het lijkt mij voor de minister van Defensie knap lastig, want die moet eigenlijk de vierkantswortel uit de cirkel trekken: te weinig geld voor de ambitie, de visie ligt niet op tafel en er is al 1 miljard uitgegeven in een bepaalde richting, die – als ik de cijfers goed heb begrepen – zelfs als werkgelegenheidsproject niet enorm succesvol is. Mijn eerste vraag aan minister Kamp is dan ook hoeveel dit per baan heeft gekost. En zou de minister ter verduidelijking iets kunnen aangeven over andere projecten die ook bedoeld waren om werkgelegenheid in Nederland te houden? Dus: hoeveel investeren wij om een baan in Nederland te krijgen?

GroenLinks heeft in dit dossier een heldere positie: wij waren tegen deelname aan het JSF-project. Dat zijn wij nog steeds. Wij ondersteunen het belang van jachtvliegtuigen voor Nederland, maar zoals mevrouw Eijssink al zei in een AO waarbij ik niet aanwezig was maar waarvan ik wel het verslag heb gelezen, is de JSF niet het beste toestel voor de beste prijs met de beste levertijd. Op die uitspraak van de PvdA-fractie krijg ik graag een reactie van de minister: is zij het daarmee eens?

Voorgaande sprekers hebben al gezegd dat er geen grip te krijgen is op de prijs en gebruikskosten van deze vliegtuigen en op de toenemende hoeveelheid problemen. Het doet mij zelfs een beetje denken aan het Fyra-dossier, waarover ik meer weet dan van het JSF-dossier.

Ik zou ook graag iets van de minister willen horen over de positie van de andere landen die oorspronkelijk deelnamen aan dit project. Wat doen zij? Stellen zij de aanschaf uit? Verkleinen zij de orders? Hoe klein wordt dit project? En hoe zitten de VS hier eigenlijk in?

Wij krijgen de visie van de minister. Totdat die visie er is, lijkt het mij niet mogelijk om te besluiten welk vliegtuig je wilt kopen. Een andere vraag is hoe de minister aankijkt tegen het type conflicten, gevechten en oorlogen dat wij in de toekomst moeten gaan uitvechten. Gelet op de berichtgeving in de kranten, zijn er veel meer aanvallen op internet, de DDoS-aanvallen. Er zijn inmiddels gevechtsrobots in ontwikkeling. Die zijn er al over tien jaar. Daarbij gaat het dus niet om werkgelegenheid tot 2060, maar om tien jaar. Drones worden links en rechts gebruikt. Hoe verhoudt het JSF-project zich tot deze ontwikkelingen in modern warfare?

Zeven opeenvolgende regeringen vonden vijf hypermoderne vliegtuigen niet goed genoeg voor Nederland. Kan de minister al iets zeggen over haar positie? Hoe kijkt zij aan tegen het advies van Instituut Clingendael? Wij moeten kiezen voor het kunnen bijdragen aan het beëindigen van conflicten en aan het stabiliseren van problemen in landen. Uiteraard vindt ook GroenLinks dat wij ook voor onze eigen veiligheid jachtvliegtuigen nodig hebben. Wij hebben, net als bij de Fyra, altijd gepleit voor een off-the-shelf-project: laten wij nou niet de groothedswaanzin hebben om te denken dat wij in die fase mee kunnen doen, maar gewoon iets wat goed werkt, van de plank kopen. Deelt de minister inmiddels die positie met GroenLinks?

Met betrekking tot het aantal toestellen dat nog gekocht kan worden, lijkt er sprake van een soort neergaande veiling. Er zijn veilingen bij opbod, maar er zijn ook veilingen bij afslag. Kan de minister aangeven hoeveel toestellen er met het huidige budget nog gekocht kunnen worden? In de stukken heb ik diverse aantallen gelezen. Het begint ergens in de 80, maar ik heb ook gelezen over 56, 30 en 26 toestellen. Uiteindelijk heb ik ook gelezen dat we nog geld hebben voor 16 toestellen. Ik zie wenkbrauwen omhoog gaan, maar ik krijg hierover graag helderheid van de minister. Mijn partij heeft ook gepleit voor een parlementaire enquête. Met deze investering is heel veel geld gemoeid en het is een enorme worstelpartij gedurende een lange periode. Eigenlijk is dit ook een hypotheek op alle andere onderdelen van de krijgsmacht. Ik vraag ook aan mijn collega's in deze commissie of het niet tijd is om die parlementaire enquête te starten. De PvdA heeft zich de afgelopen jaren, al worstelend, in een fuik laten trekken. Ik hoor inmiddels ook bij de VVD wat meer aarzelingen. Laten we het besluit niet langer uitstellen, maar tot de conclusie komen waartoe mevrouw Eijnsink al eerder kwam: de JSF komt met betrekking tot de criteria kwaliteit, levertijd en prijs tekort. Het is einde verhaal voor de JSF. Deze regering heeft op allerlei andere punten van het regeerakkoord al laten zien wendbaarder te zijn dan de JSF. Neem die laatste bocht en voer de twee aangenomen Kamer moties uit door zo snel mogelijk uit het JSF-project te stappen!

De heer **Segers** (ChristenUnie): Voorzitter. De vervanging van de F-16 is niet los te zien van de visie op de krijgsmacht, zoals de Rekenkamer in haar rapport duidelijk maakt. Dit wordt ook duidelijk als mevrouw Eijnsink hier verzucht dat de luchtmacht het budget van Defensie aan het opeten is of in ieder geval dreigt op te eten. Die twee dingen hebben alles met elkaar te maken. Wat willen we met Defensie, wat moet Defensie kunnen en hoe past de opvolger van de F-16 binnen dit plaatje? Hoe verhouden de kosten van de opvolger van de F-16 zich tot andere krijgsmachtonderdelen? Dat zijn cruciale vragen en die zijn nog altijd niet beantwoord door deze minister, aangezien de beleidsbrief inclusief het kostenplaatje nog altijd op zich laat wachten. Toch hoopt mijn fractie meer helderheid te krijgen over waar deze minister naartoe wil.

Ik constateer dat de minister in alle schriftelijke antwoorden op vragen hierover verwijst naar de nog te verschijnen beleidsbrief. Tegelijkertijd heeft de VVD-fractievoorzitter, de heer Zijlstra, wel van zich laten horen. Hij pleit voor meer geld voor Defensie na de enorme bezuinigingen die

mede onder zijn verantwoordelijkheid hebben plaatsgevonden. Zijn partij heeft er in het vorige kabinet en in het huidige kabinet voor gezorgd dat Defensie minder budget heeft dan ooit. Het is dan ook de vraag of de VVD met haar steun voor Defensie alleen lippendienst bewijst aan Defensie of dat er ooit boter bij de vis komt.

Dat deze dingen niet los van elkaar gezien kunnen worden, blijkt ook uit het onderzoek van de Rekenkamer naar de uitstapkosten van de JSF. Terugtrekken uit de testfase blijkt een irrealistische optie te zijn, maar de andere twee opties stellen Defensie voor zeer lastige keuzes. Het ambitieniveau handhaven kan namelijk niet met het huidige budget. Dat signaal wordt al jaren afgegeven, ook door mijn fractie. Van de huidige 4,5 miljard die voor de JSF wordt gereserveerd, kan slechts een fractie van het aantal geplande toestellen gekocht worden, volgens sommige berichten maximaal 43 toestellen. Ik heb begrepen dat de heer Vuijk voor de camera heeft gezegd dat ook het aantal van 35 voor de VVD acceptabel zou zijn. Hij wilde dat nu niet zeggen, maar ik heb begrepen dat hij dat wel heeft gezegd voor de NOS-camera. Dat vertroebelt het debat. Mijn fractie heeft er ook in de vorige kabinetsperiode een punt van gemaakt dat het kabinet Defensie eerst een taakstelling heeft opgedrongen en pas daarna heeft gekeken naar de impact daarvan.

Er wordt daarom niet alleen gespeculeerd over het aantal toestellen – 85, 65 of misschien zelfs slechts 35 – maar ook over het ambitieniveau. Die twee aspecten hangen natuurlijk nauw met elkaar samen. Kunnen wij met 35 JSF-toestellen op dezelfde wijze voldoen aan onze bondgenootschappelijke verplichtingen? Ik hoor graag van de minister wat haar uitgangspunt is. Natuurlijk moeten we wachten op haar beleidsbrief, maar het lijkt mij dat zij hier al iets over kan zeggen.

De heer **Vuijk** (VVD): Ik begrijp dat het interessant is om hier een heleboel aantallen toestellen te noemen en om daarbij ook mij een aantal toe te schrijven. Volgens mij ben ik in een krant geciteerd met 30 als aantal. U noemt nu 35. Ik hoor u ook weer andere getallen noemen. Ik heb zelf de aantallen 85, 68, 56, 38, 35 en 30 gehoord. De VVD heeft een heel eenvoudig standpunt: het aantal is een van de knoppen waaraan de minister in haar visie kan draaien. Voor de VVD staat één ding als een paal boven water: wij wachten die visie gewoon af.

De **voorzitter**: Ik begrijp dat dit geen interruptie was, maar een reactie op het feit dat uw naam genoemd werd. De heer Segers vervolgt zijn betoog.

De heer **Segers** (ChristenUnie): Het is opmerkelijk hoeveel getallen er langskomen en hoeveel daarvan er gelinkt worden aan de heer Vuijk. Veel lijnen gaan toch wel die kant op, maar het is vooral belangrijk om het over het ambitieniveau te hebben. Dat is cruciaal. Ik begrijp dat de heer Zijlstra het ambitieniveau weer wat omhoog heeft geschroefd. Dat is mooi, maar zoals gezegd, er moet boter bij de vis. Ik hoop dat de VVD niet alleen voor de bühne een defensiepartij is, maar nu ook echt in beleid, en een heldere keuze maakt als het gaat om financiële prioriteiten. Mijn vraag aan de minister is of zij de opties die onder andere zijn geschetst door Clingendael, waarin er geen ruimte is voor een opvolger van de F-16, überhaupt als realistisch beschouwt.

Gezien al deze ontwikkelingen acht ik het wenselijk dat de Kamer ook de mogelijkheid krijgt om de beleidsplannen uitvoerig te bespreken met de minister, en we zullen dat ongetwijfeld nog doen. De nog te verschijnen beleidsplannen gaan ook gepaard met een financieel plaatje. In hoeverre kan de Kamer nog invloed uitoefenen op deze visie? Of is deze straks in beton gegoten?

Een van de pijnpunten in het dossier is dat al jaren de indruk wordt gewekt dat andere kandidaten buiten de JSF geen eerlijke kans zouden hebben gehad. We hebben mevrouw Hachchi daarover gehoord. Er is al

twee keer een kandidatenvergelijking uitgevoerd en het kabinet heeft daarom geen behoefte aan een nieuwe vergelijking, maar toch zullen die kandidaten wel degelijk de revue passeren, en dan citeer ik de minister. Op welke wijze zal dat gebeuren? Ik sluit mij aan bij de vragen van mevrouw Eijnsink hierover. Geldt voor de minister dat de JSF het beste toestel is voor de beste prijs, totdat het tegendeel blijkt? Dat is voor mijn fractie een belangrijke vraag.

Dergelijke helderheid doet volgens mijn fractie ook meer recht aan de ontwikkelingen in landen zoals Canada, Turkije, Australië en Denemarken. Natuurlijk zijn de ontwikkelingen daar niet een-op-een te vertalen naar de Nederlandse situatie, maar relevant zijn ze zeer zeker, gezien de prijsstijging en de problemen in de testfase. Zijn de problemen die wat dit betreft met enige regelmaat naar buiten komen, het topje van de ijsberg of is er sprake van een heel transparante testfase?

Ik ben blij te vernemen dat de Amerikaanse luitenant-generaal Bogdan dit kabinet tegemoet is gekomen met een voorstel om de twee Nederlandse testtoestellen in te zetten voor een reeks testen. Het blijft natuurlijk bizar dat Nederland anders zou moeten opdraaien voor stallingskosten, omdat de testfase vertraging heeft opgelopen. Kan de minister daarop ingaan? Bogdan heeft nogal stevige uitspraken gedaan over de kosten van de JSF in het algemeen, zo begrijp ik. Zowel de aankoopprijs als de onderhoudskosten moeten omlaag. Wat doet het kabinet om de kosten van de JSF omlaag te brengen? Is er alleen ambtelijk contact geweest of spreekt de minister zelf de betrokken partijen aan? Is het niet tijd, na alle berichten over prijsstijgingen die het draagvlak voor de JSF ondermijnen, dat premier Rutte zich persoonlijk met deze inspanningen gaat bemoeien? Bogdan heeft naar verluidt gezegd dat de prijzen niet verder mogen oplopen, want anders nemen de VS minder toestellen af. Welke lijn neemt het kabinet in? Wanneer zegt de minister: tot hier en niet verder?

De heer **De Roon** (PVV): Voorzitter. Ik heb met instemming kennisgenomen van het besluit van de minister om geen testprogramma te gaan uitvoeren met de F-35 voordat er een besluit is genomen over de vervanging van de F-16 in samenhang met de visie op de toekomst van de krijgsmacht die zij in ontwikkeling heeft. Tot die tijd worden de testtoestellen gestald, zo heb ik begrepen. Kan de minister ons vertellen wat de kosten van die stalling nu precies zijn?

De PVV ziet met veel belangstelling uit naar dat visiestuk op de toekomst van de krijgsmacht en naar het debat daarover. Het is van groot belang dat er geen vergaande stappen worden gezet, voordat we de visie van de regering en van de verschillende fracties in deze Kamer op de krijgsmacht van de toekomst op een deugdelijke wijze hebben kunnen bespreken. Wil de minister dan ook toezeggen dat er niet met de testtoestellen zal worden gevlogen voordat de Kamer het debat met de minister over de kabinetsvisie op de toekomst van de krijgsmacht heeft kunnen voeren en deugdelijk heeft kunnen afronden?

De opdracht in het regeerakkoord aan de minister van Defensie om te komen met een visiestuk over de toekomst van de krijgsmacht bevat een belangrijke randvoorwaarde, namelijk dat die visie moet blijven binnen de grenzen van het beschikbare budget. Dat heeft ook consequenties voor de opvolging van de F-16, dat kan niet anders. Wat wordt er nu precies verstaan onder het beschikbare budget? Is dat het eerdergenoemde bedrag van 4,5 miljard of is het toch wat anders? Kan dat budget nog anders worden bij de komende begrotingsbesprekingen? Graag een uitvoerige toelichting op dit punt.

De belastingbetaler kijkt mee, als wij hier praten over het beschikbare budget voor de krijgsmacht en als onderdeel daarvan voor de opvolging van de F-16. Dat is voor de PVV een belangrijk gegeven. De belastingbetaler krijgt het in deze moeilijke tijd voor de economie flink voor zijn of haar kiezen. Dan kunnen we bij beslissingen over de toekomst van de

krijgsmacht, waar de opvolging van de F-16 een onderdeel van is, natuurlijk niet doen alsof er niets aan de hand is, economisch gezien. Als de burger de buikriem moet aanhalen, kan het niet zo zijn dat de F-16 wordt opgevolgd door een hoeveelheid straaljagers van het niveau Ferrari, met navenante kosten, alsof er helemaal geen economische crisis zou zijn.

Laat ik vooropstellen dat de PVV een adequate landsverdediging wil. Dat betekent dat onze luchtmacht het overwicht in het luchtruim moet kunnen bevechten en behouden. Maar de PVV ziet geen reden om extreem diep in de buidel van de belastingbetaler te tasten om een luchtmacht te kunnen opzetten die ver van het vaderland in groten getale moet kunnen meedoen in een eerste aanvalsgolf in een gebied met zware luchtverdediging. Een toestel waarmee Nederland het waar ook ter wereld als eerste tegen welke vijand dan ook kan opnemen, om de heer Vuijk te citeren, lijkt mij niet nodig. Die taak moeten grotere landen, met meer budget, maar op zich nemen. Wel moet onze luchtmacht in staat zijn om het Nederlandse grondgebied en het NAVO-grondgebied te verdedigen, respectievelijk te helpen verdedigen, tegen ongewenste indringers. Tot nog toe is de F-16 daartoe prima in staat gebleken en voorlopig kan er wat ons betreft nog met de F-16 worden doorgevoegen.

Bij de opvolging van de F-16 wil de PVV dat de minister kijkt naar jachtvliegtuigen die in de komende tijd in voldoende mate geschikt zijn om het luchtoverwicht boven Nederlands grondgebied, boven de Noordzee en boven het grondgebied van NAVO-bondgenoten te helpen behouden. Dat is de taak die de PVV voor de luchtmacht van Nederland in de toekomst ziet weggelegd. De vraag rijst dan natuurlijk welke toestellen daartoe in combinatie met adequate luchtafweermiddelen geschikt zijn. De minister heeft gezegd dat zij in gesprek gaat met de aanbieders van meerdere types jachtvliegtuigen. De formulering is dat deze de revue gaan passeren. De PVV wil graag van de minister weten welke jachtvliegtuigen, in welk aantal, deze voorziene taak voor de luchtmacht kunnen vervullen en tegen welke prijs. Dan heb ik het niet alleen over de aanschafprijs, maar ook over de gebruikskosten tijdens de voorziene levensduur. Wij zouden graag zien dat deze vraag wordt beantwoord met een open en transparante vergelijking van in aanmerking komende jachtvliegtuigen. Wat de PVV betreft, denkend aan de belastingbetalers, schaft Nederland de goedkoopste straaljagers aan die tegen de door ons gewenste taak opgewassen zijn. De aanschaf van de F-35 lijkt vooralsnog niet aan dat criterium te voldoen.

De heer **Knops** (CDA): Voorzitter. Vorige week vond de uitvaart van oud-premier Thatcher plaats in het Verenigd Koninkrijk, een politica die bekendstond om haar standvastigheid, leiderschap, en haar lef om in moeilijke tijden impopulaire beslissingen te nemen. Zij stond ook bekend om haar trots op haar land en op haar krijgsmacht. Als de Iron Lady vanuit de hemel dit debat zou aanschouwen, zou zij meewarig haar hoofd schudden, in het bijzonder als het gaat om de discussie over de vervanging van de F-16. Nederland neemt al sinds 2002 deel aan de ontwikkelingsfase. We zijn nu elf jaar verder: vier MoU's, meer dan 1,2 miljard euro aan investeringen, twee uitgebreide kandidatenvergelijkingen, twee testtoestellen, meer dan 1 miljard aan orders voor het bedrijfsleven en duizenden Kamervragen verder. We kunnen ons allemaal nog het beeld herinneren van oud-staatssecretaris De Vries die met een steekkar probeerde toegang te krijgen tot de Tweede Kamer en die allemaal raw data van geluidsanalyses bij zich had waar de Kamer om gevraagd had. Hoe gek kun je het bedenken?

In 2009 waren er al 2.400 Kamervragen gesteld. De vraag aan de minister is waar de teller nu op staat. Klopt het, om even te extrapoleren, dat je daarmee al ongeveer een kwart JSF-toestel zou kunnen aanschaffen, volgens het laatste prijspeil? Toch blijft de besluiteloosheid regeren in Den

Haag, en dat terwijl de Rekenkamer vorig jaar oktober heeft aangetoond dat stoppen met de JSF en later kiezen voor van de plank kopen of een ander toestel, duurder en slechter zijn dan doorgaan op de ingeslagen weg.

De hollanditis over de JSF zorgt voor onrust en onzekerheid bij partners en bondgenoten, maar ook bij mensen in de krijgsmacht en bij bestuurders in diverse regio's waar de JSF projectbanen gaat brengen die nu weer op de tocht staan. Op de werkvloer van een bedrijf in de vliegtuigindustrie slaat de onzekerheid het meest toe bij gewone mensen die voor hun baan afhankelijkheid zijn van Den Haag. De JSF is een banenmotor. Uit onderzoek van SEO van vorig jaar is gebleken dat deelname aan de JSF perspectief biedt op vele orders en vele miljarden. Ik zeg het mevrouw Eijsink na dat het natuurlijk heel moeilijk is om je voor te stellen wat het allemaal gaat opleveren als we vijftig jaar vooruitkijken. Dat zal voor iedereen gelden, maar we kunnen dit soort feiten niet negeren, zeker niet in crisistijd. Bij zoveel kansen zou je zeggen: verzilver ze, maar in plaats daarvan heeft Paars vooral mist gecreëerd.

Het is al eerder gezegd: de woordvoerders van de coalitiepartijen zijn op dat punt volstrekt niet helder. Ik denk dat iedereen die hier aanwezig is, die mening deelt. Je kunt er alle kanten mee uit. Er wordt in 2013 een besluit genomen, maar ja: welk besluit? De PvdA was net voor de laatste verkiezingen tegen de JSF en houdt nu alle opties open. Het risico is groot dat er een soort sneeuwschuifeffect optreedt: niet aanpakken, maar doorschuiven. Nog een kandidatenvergelijking en we zijn weer een jaar verder en dan kunnen we weer zeggen dat de informatie die we hebben, niet actueel is.

Intussen gaan andere landen wel gewoon door met orders binnenhalen voor de JSF. De voorbereidingen worden getroffen om de eerste fabrieken te bouwen. Nederland fietst mee in de kopgroep, maar dreigt net voor de finish af te haken. Nederland heeft een Thatcher nodig op Defensie. Wij roepen de minister op om zich als een Iron Lady te gedragen.

Voorlopig heeft de PvdA de JSF nog niet uit de lucht gehaald, maar wel aan de grond gezet. De minister heeft besloten om de testtoestellen te stallen. Een van de opties was om de opleidingen voor de vliegers dit jaar te laten aanvangen, om mee te doen aan zowel block 2 als block 3 van de operationele testfase. Waarom is dat laatste niet gebeurd? Er was toch allang besloten dat Nederland zou deelnemen aan de IOT&E met twee testtoestellen?

Een nieuwe kandidatenvergelijking zal volgens de minister naar verwachting ongeveer een jaar duren. De PvdA laat boven de markt zweven of zij er opnieuw aan wil. Zelfs een endlife-update of het leasen van Eurofighters is voor de PvdA een optie. Wat vindt de minister hiervan?

Mevrouw Van Tongeren zei het al: als de PvdA in de oppositie zit, gaat zij voortdurend de boom in over de JSF, om er weer uit te komen als zij in de coalitie zit. Zodra er verkiezingen aankomen, klimt zij er weer in. Nu zit de PvdA te zagen in een tak waar de paarse coalitie bovenop zit. De PvdA heeft daarmee de meeste onduidelijkheid gecreëerd en zelfs een circus opgetuigd waarbij vliegtuigbouwers als een soort van showcase langs kunnen komen om hun waar aan te prijzen. Dat roept veel vragen op. Moet de minister nu ook alle kandidaat-fabrikanten ontvangen en offertes beoordelen, zoals de Tweede Kamer heeft gedaan, en de Kamer per toestel informeren waarom haar keuze er niet op is gevallen? Saab heeft aangegeven alleen een bod te willen uitbrengen als er een nieuwe objectieve, eerlijke en transparante kandidatenvergelijking komt, waarmee wordt gezegd dat al die andere vergelijkingen dus niet aan die eisen voldeden. De minister wil niet verdergaan dan een actualisering. De Advanced F-16 deed in 2008 mee, maar is nu niet uitgenodigd. De Rafale deed niet mee, maar is wel weer in beeld. De F-18 deed niet mee, maar wordt nu wel weer genoemd. Hoe kunnen deze toestellen er allemaal bij

betrokken worden? Wie begrijpt nog wat er nu allemaal gebeurt? Defensie heeft over de F-18 aangegeven, zoals al eerder is gezegd, dat dit toestel zelfs niet meer via openbare bronnen wordt gevolgd. De grote vraag aan de minister en aan de coalitiepartijen is: hoe nu verder? Hoe gaan zij om met de verwachtingen die inmiddels zijn gecreëerd bij diverse fabrikanten?

Als je wilt dat er iets gezegd wordt, vraag het een man, als je wilt dat er iets gedaan wordt, vraag het een vrouw. Het was deze minister die dit citaat van Margaret Thatcher via Twitter memoreerde. Ik ken nog betere citaten van Thatcher, zoals: wanneer mensen op een conservatieve partij stemmen, dan verwachten zij meer conservatisme, niet meer socialisme. Dat neemt niet weg dat de minister nu als eerste vrouwelijke bewindspersoon op Defensie in de positie verkeert om het niet bij woorden te houden, maar daadkracht te tonen door eindelijk eens de knoop door te hakken over de vervanging van de F-16, door te kiezen voor het beste toestel voor de beste prijs en daarmee de basis te leggen voor de toekomstige krijgsmacht. Daarom nogmaals het appel van het CDA aan de minister om een voorbeeld te nemen aan Margaret Thatcher, zich op te stellen als Iron Lady voor Defensie en niet te schromen haar handtas te gebruiken richting de PvdA, als dat nodig is.

Mevrouw **Eijsink** (PvdA): Ik begrijp dat de heer Knops daar zelfs naar uitziet, maar die opmerking laat ik voor hem. Ik refereerde net even aan de brief van 12 oktober 2012. We hadden vorig jaar op 5 juli een debat met de demissionaire minister, toen het CDA nog in de coalitie zat. Het CDA mag heel grote woorden naar de Partij van de Arbeid gebruiken, maar ik heb meerdere jaren achter elkaar gezegd dat het Defensiebudget wordt opgegeten door de onbetaalbaarheid van het toestel. Op dat moment was niet duidelijk wat de exploitatiekosten zijn. Dat bleek dus ook. In de brief, die is ondertekend door demissionair minister Hillen, staat dat we voor 4,5 miljard 35 toestellen hebben en dan nog 2 miljard moeten bijplussen. Dat is wel een gegeven voor de krijgsmacht waarvoor het CDA verantwoordelijk was. Ik weet hoe het gaat. De heer Knops mag veel op de Partij van de Arbeid aanmerken, maar dit is een situatie die zeer ongewenst is en die niet verwacht werd. Deze is in de brief aan de informateur van 12 oktober neergelegd. Daar had ik geen weet van, maar de heer Knops misschien wel. Ondanks alle karretjes met informatie waar hij om mag blijven lachen, want het was ook wel een grappig beeld van staatssecretaris De Vries, is gebleken dat de Kamer moet blijven doorvragen en peuteren om die informatie te krijgen. Zo lag het op de informatietafel: 35 toestellen voor 4,5 miljard. Dat wist de Kamer op 5 juli niet. We waren drie maanden verder en de Kamer was niet geïnformeerd.

De **voorzitter**: Ik hoorde geen vraag.

Mevrouw **Eijsink** (PvdA): Mijn vraag aan de heer Knops is om daarop te reageren. Hij mag stevig zijn naar de Partij van de Arbeid, maar van deze verrassing was niemand op de hoogte.

De heer **Knops** (CDA): Mevrouw Eijsink kent mijn positie bij dit dossier. Als het goed is, heeft zij niet veel nieuws gehoord over mijn beoordeling van de wijze waarop de Partij van de Arbeid op dit dossier heeft geopteerd. Mevrouw Van Tongeren zei het ook al. Dat zijn gewoon de feiten. Ik hoor allerlei woordvoerders zeggen dat de kandidatenvergelijking niet meer actueel is. Dat komt natuurlijk doordat er geen besluiten zijn genomen toen die kandidatenvergelijking wel actueel was en toen die besluiten genomen hadden kunnen worden. Dan kijk ik toch in de richting van de Partij van de Arbeid. Het is heel interessant dat mevrouw Eijsink elementen uit de discussie haalt, zoals vaak gebeurt in dit debat, om aan te tonen dat de JSF niet het beste toestel voor de beste prijs is of dat de

Kamer niet goed geïnformeerd is. Dat blijkt ook wel uit de duizenden vragen die gesteld zijn. Dat leidt af van de echte vraag of wij bereid zijn om een opvolger van de F-16 te kiezen. Als we al eerder twee kandidatenvergelijkingen hebben gedaan, durven we dan ook de consequentie te aanvaarden, namelijk om het besluit te nemen om daadwerkelijk over te gaan tot aanschaf? Het was juist de Partij van de Arbeid die het initiatief heeft genomen, onder leiding van oud-premier Kok, om dit traject in te zetten. Nu doet zij alsof wij bij wijze van spreken voor een etalage staan en zeggen: wat zullen we eens kiezen? We zijn nu 1,2 miljard verder, er zijn allerlei verwachtingen gewekt bij onze eigen bedrijven en we zitten in zo'n traject. Er mogen best vragen worden gesteld, daar heb ik geen enkele moeite mee. Ik zeg mevrouw Eijsink heel snel na dat de Kamer goed geïnformeerd hoort te worden over dit dossier. Maar zij weet net zo goed als ik dat al die vragen die in 2006 gesteld zijn en die voorzien zijn van antwoorden, inmiddels gedateerd zijn. Als je volgend jaar nieuwe vragen stelt, krijg je weer andere cijfers, maar dat zou je bij andere toestellen ook gedaan hebben. Dat is het lastige van dit soort discussies, dat leert de geschiedenis, maar dat ontslaat de Kamer niet van de plicht om keuzes te maken en in te staan voor de consequenties daarvan.

Mevrouw **Eijsink** (PvdA): Dit is geen reactie op de vraag die ik heb gesteld, namelijk over de verrassing voor de Kamer dat je voor 4,5 miljard 35 toestellen hebt. Het ging eerst om 56, 68 of 85, et cetera. Ik doe nog een poging. Ik ben het met de heer Knops eens dat je keuzes moet maken. Wij hebben vier jaar geleden, op twee dagen na, het debat gevoerd over het aanschaffen van de testtoestellen. Ik herinner mij dat nog en de heer Knops herinnert zich dat waarschijnlijk ook. Daarbij werd ook gezegd: als Nederland die toestellen nu niet aanschaf, zijn wij geen betrouwbare partner voor de Verenigde Staten. Dat was de druk die erop lag. Nederland heeft een testtoestel aangeschaft in april 2009. Het tweede toestel konden we niet eens sneller aanschaffen. Dat had niets te maken met de verkiezingen, maar met het feit dat er in de Verenigde Staten nog niet gehandeld kon worden. Dat kwam in april 2011. We zijn nu vier jaar verder. Ons eerste testtoestel staat op dit moment in een hangar, een parking place, zo u wilt. Daar betalen we ook nog eens voor: 9 ton voor een halfjaar. Wij kunnen dat toestel nu niet gebruiken, omdat het hele project is vertraagd. Die vertraging heeft niets te maken met de keuzes die in Nederland zijn gemaakt over deelname, maar die heeft te maken met de Nunn/McCurdy-norm in de Verenigde Staten. Dat heeft ermee te maken dat de operationele testfase in 2015 begint. De heer Knops kan mij veel verwijten, maar hier heeft de Partij van de Arbeid toch echt niet aan bijgedragen.

De heer **Knops** (CDA): Laat ik dan een compliment maken aan de Partij van de Arbeid. Op de momenten dat het erop aankwam, heeft de PvdA uiteindelijk altijd voorgestemd. Daardoor zitten we nu in dit traject, ook wat betreft de testtoestellen. Bij dezen wil ik mevrouw Eijsink daar hartelijk voor danken, maar we zijn er nog niet, want er zullen nog andere stappen gezet moeten worden. Ik kan mij dat debat ook nog herinneren, maar dat wij de relatie met de VS op het spel zouden zetten was niet de argumentatie die ik namens de CDA-fractie heb gebruikt. Het ging er puur om dat deelname aan de testfase in het belang van Nederland was. Daarom zouden we het moeten doen en niet omdat we de Verenigde Staten zouden moeten pleasen. Dat lijkt mij geen primair argument.

De **voorzitter**: Met elkaar complimenterende leden eindigen wij deze eerste termijn. Ik geef de mogelijkheid voor een kleine humanitaire stop, om het zo maar te zeggen, en ik schors de vergadering voor tien minuten.

De vergadering wordt van 19.33 uur tot 19.43 uur geschorst.

Minister **Hennis-Plasschaert**: Voorzitter. Dank aan de leden voor de gestelde vragen. De heer Dijkgraaf van de SGP is vandaag niet aanwezig, maar in een eerder debat over het langer doorvliegen met de F-16 refereerde hij aan de parlementaire discussies over de aanschaf van de F-16. Ik ben daar ook eens ingedoken en dat levert eerlijk gezegd heel aardige parallellen op. In 1975 moest een keuze worden gemaakt voor een toestel dat ten minste 30 jaar zou meegaan. Op het moment van besluitvorming was helemaal niet te overzien waarvoor dat toestel zou worden ingezet en wat het allemaal moest kunnen. Tijdens een debat op 5 juni 1975 zegt de heer Van Elsen van de KVP «dat het vliegtuig zodanig moet zijn dat door verandering van tactische opvattingen in de toekomst het niet te zeer beperkt is in zijn mogelijkheden». Ook zegt hij «dat piloten niet de lucht in moeten worden gestuurd om bij de eerste ontmoeting geen schijn van kans te hebben».

Die discussie uit 1975 is verrassend actueel, maar deze werd gevoerd in de context van de Koude Oorlog. Er werd besproken dat de politieke situatie van dat moment een drastische vermindering van onze bewapening niet zou toelaten. Niemand had toen voorzien dat veertien jaar later het IJzeren Gordijn zou ophouden te bestaan. Van recentere aard is de Nederlandse inzet van de F-16 boven de Balkan in de jaren negentig, in Libië in 2011 en ook alweer tien jaar in Afghanistan. Dit zijn treffende voorbeelden van een inzet die bij de discussie over de aanschaf van het vliegtuig F-16 niet was voorzien en die illustreren dat de toekomst niet kan worden voorspeld. Zij maken duidelijk dat het belangrijk is dat de regering beschikt over middelen om in te spelen op onvoorziene omstandigheden en dat de krijgsmacht beschikt over wapensystemen die voldoende flexibel en toekomstvast zijn, omdat zij een zeer lange tijd mee moeten kunnen.

Om die reden stelt het kabinet een visie op waarvan de vervanging van de F-16 integraal onderdeel is. We hebben hierover al bij herhaling van gedachten gewisseld en ik heb daarbij aangegeven dat het gaat om een objectieve en valideerbare aanpak. Deze visie zal in ieder geval voor de begrotingsbehandeling aan de Kamer worden gepresenteerd. Dan is daarover natuurlijk volop debat nodig. In de richting van de heer Segers zeg ik dat ze niet in beton is gegoten. Over ieder voorstel wordt volop gedebatteerd met de Tweede Kamer en dat is in dezen niet anders. Het kabinet gaat niet over één nacht ijs. De afwegingen zijn lastig, zeker in deze tijden van budgettaire krapte. Daarbij ervaar ik in het bijzonder een grote verantwoordelijkheid voor onze mannen en vrouwen die met gevaar voor eigen leven inzetbaar zijn voor vrede, vrijheid en veiligheid. Voor mij is volstrekt helder – dat heb ik de Kamer al eerder laten weten – dat de F-16 moet worden vervangen. Het toestel is sinds het einde van de jaren zeventig van de vorige eeuw in gebruik. We hebben het toestel ook naar tevredenheid en met succes gebruikt, volgens mij zijn wij het daarover snel met elkaar eens. Het wordt wel steeds duidelijker dat het toestel technisch, operationeel en economisch snel verouderd raakt, zoals we uitvoerig hebben besproken in het AO over langer doorvliegen met de F-16.

Met betrekking tot die F-16 heeft Nederland van meet af aan intensief samengewerkt met andere landen. Internationale samenwerking was eerder regel dan uitzondering op het gebied van training, onderhoud en technische doorontwikkeling. Dat vind ik nog steeds een cruciaal uitgangspunt. Over nut en noodzaak van internationale samenwerking hebben we reeds uitvoerig gesproken, en daar doe ik geen woord aan af. Internationale samenwerking bij optreden, maar ook bij het verwerven van capaciteit en wapensystemen is van belang.

De F-16 is door de jaren heen aangepast aan de veranderende omstandigheden. Het toestel is ontwikkeld in een periode waarin er nog een reële dreiging was vanuit het Warschaupact, terwijl het uiteindelijk is ingezet boven de Balkan, Afghanistan en in Libië. Ik benadruk dat de keuze van de

toenmalige regering voor een belangrijk wapensysteem als het jachtvliegtuig in 1975 medebepalend is geweest voor het handelingsvermogen van de regering tot nu toe. Dat toekomstperspectief is dus van belang, ook nu weer, en daar til ik zwaar aan.

Zoals gezegd werk ik samen met de collega's in het kabinet heel hard aan de visie op de krijgsmacht van de toekomst, waar de vervanging van de F-16 integraal onderdeel van uitmaakt. Omdat het een zorgvuldig proces is, met vele afwegingen, in tijden van budgettaire krapte, en omdat we hebben gekozen voor een objectieve en valideerbare aanpak, kan ik daarover in dit debat betrekkelijk weinig melden, maar dat is geen verrassing. Ik zal de visie nog voor de begrotingsbehandeling van dit jaar aan de Kamer toezenden, zoals gezegd.

Mevrouw **Hachchi** (D66): Heb ik het goed begrepen dat de minister voor de begrotingsbehandeling met een visie komt? Is er ruimte om daarover in debat te gaan met de Kamer? In die visie maakt het kabinet een keuze voor een toestel die niet in beton gegoten is? Zullen er tot die tijd geen onomkeerbare stappen worden gezet? Dat is mijn eerste vraag en mijn tweede vraag is of er in de aanloop naar die visie nog een moment komt om hierover van gedachten te wisselen met de minister. In de brief die de minister vorig jaar heeft gestuurd over hoe de Kamer erbij betrokken zou worden, was er nog sprake van brainstormsessies met externe deskundigen, waaraan ook Kamerleden zouden kunnen deelnemen. Gaat dat nog gebeuren?

Minister **Hennis-Plasschaert**: Over ieder voorstel van de regering, niet alleen van deze regering, maar ook van de voorgaande, wordt intensief gedebatteerd met de Tweede Kamer. Iedere minister zet in op draagvlak in de Kamer voor besluiten die worden voorgelegd dan wel genomen, dus we gaan echt nog uitgebreid met elkaar van gedachten wisselen. Volgens mij is er een misverstand ontstaan over die brainstorm, maar daar zitten helemaal geen kwade bedoelingen achter. Een en ander heeft elkaar op een gegeven moment gekruist. Er zijn hoorzittingen geweest met Instituut Clingendael en HCSS. Er is nu een nieuw moment dat zich aandient, namelijk de aanbieding van de Strategische Monitor 2013. Als ik het goed heb, is dat medio mei. Dat moment kunnen we aangrijpen om wederom in samenwerking met Instituut Clingendael en HCSS een bijeenkomst te organiseren die we dan ophangen aan de Strategische Monitor 2013. Volgens mij kan dat een heel mooie sessie worden.

Mevrouw **Hachchi** (D66): Ik heb de minister nog niet horen zeggen dat er geen onomkeerbare stappen worden gezet totdat de Kamer een discussie met het kabinet heeft gevoerd over de visie en het besluit over de vervanging van de F-16 dat daarbij wordt genomen. De minister zegt dat zij het wil ophangen aan de Strategische Monitor. In de brief van februari, die ik inmiddels heb gevonden, schrijft de minister letterlijk dat zij specifiek over die visie van gedachten wil wisselen met de Kamer. Zij noemt daarbij ook externe deskundigen, maar dat is dus niet zozeer aan die Strategische Monitor gekoppeld. Het kan zijn dat de minister zegt dat dit een vergissing is en dat zij het niet op die manier gaat doen. Dan is duidelijk dat dit niet gaat gebeuren en dan zijn de verwachtingen na vandaag weer op gelijk niveau.

Minister **Hennis-Plasschaert**: Volgens mij heb ik de Kamer in een eerder debat ook laten weten dat de Strategische Monitor onder meer wordt gebruikt voor de visie. Het leek mij juist een leuk moment om daaromheen een discussie en een debat met externen te organiseren. Het is aan de Kamer om daarop in te gaan of niet. Dat is een aanbod dat ik hier op tafel leg.

Mevrouw **Hachchi** (D66): Ik had ook een vraag gesteld over onomkeerbare stappen.

Minister **Hennis-Plasschaert**: Zodra wij klaar zijn met de visie, waarvan de vervanging van de F-16 een onderdeel is, gaat deze naar de Kamer. Dat zal gebeuren voor de begrotingsbehandeling. Dan gaan wij uiteraard uitgebreid met elkaar van gedachten wisselen. Dan zullen er nog geen onomkeerbare stappen gezet zijn.

Voorzitter. Ik denk dat het goed is om de specifieke vragen af te gaan. Regeren is vooruitzien, zei de heer Vuijk. Voor deze investering kijken we inderdaad zeer lange tijd vooruit, namelijk 40 tot 50 jaar. Ik zei al dat ik zeer hecht aan het toekomstperspectief, omdat dat tot de dag van vandaag ons handelingsvermogen bepaalt. Bij de aanschaf van een vervanger van de F-16 moeten we natuurlijk ook rekening houden met de onderhoudbaarheid van de toestellen gedurende de hele levensduur, dus tot ergens halverwege deze eeuw. Daarnaast komen ook doorontwikkelingen van de toestellen onmiskenbaar aan de orde, zoals we hebben gezien bij de F-16. Welk jachtvliegtuig er ook komt, er zal sprake moeten zijn van doorontwikkelingen, wil je met je tijd meegaan en opgewassen blijven tegen bepaalde dreigingen. Ik vermoed dat een fabrikant altijd wel bereid is om te ondersteunen, maar de vraag is tegen welke prijs. We moeten ook vaststellen dat de kosten van onderdelen en doorontwikkeling bij een grote groep gebruikers kunnen worden gedeeld.

De heer Vuijk maakte een paar specifieke opmerkingen over de Rafale en de F-18, en die deel ik, zonder vooruit te lopen op de kandidaten die nu ter tafel liggen bij het vaststellen van de visie. Bij de Gripen komt er nog bij dat Zweden zelf nog geen nieuwe toestellen aanschafft. Dat is wel een heikel punt. Het is maar de vraag of de gemodificeerde toestellen net zo lang meegaan als de mogelijk door Zwitserland nieuw aan te schaffen toestellen.

De heer Vuijk vroeg ook wat het betekent om met de F-16 te blijven doorvliegen, als zijnde een vierde generatie jachtvliegtuig, met alle beperkingen die het krijgt, omdat het technisch, operationeel en economisch verouderd. Het is geen verrassing, want daarover heeft de Kamer verschillende briefings gehad van het departement, dat veel landen in de wereld de laatste jaren hun wapenarsenaal aan het vervangen zijn. Zij schaffen veelal nieuwe Russische of Chinese luchtafweersystemen en jachtvliegtuigen aan, waar onze F-16's simpelweg niet meer tegen opgewassen zijn. Ik kan verschillende landen noemen: Iran, Uganda, Sudan, Syrië en Venezuela, dat een buurland is van de Nederlandse Antillen. Zij beschikken inmiddels over moderne systemen, waarbij een optreden van de F-16 steeds vaker als onverantwoord zou moeten worden bestempeld.

Daarnaast heeft de F-16 steeds meer moeite om te voldoen aan de hoge eisen die worden gesteld aan de inzet van jachtvliegtuigen. Indien hieraan niet meer kan worden voldaan, kan onze krijgsmacht simpelweg niet meer rekenen op effectieve luchtsteun door eigen jachtvliegtuigen. We weten allemaal dat het belang van het luchtoptreden juist steeds meer toeneemt, als het gaat om de geïntegreerde benadering van de inzet op land en zee. Er zijn terecht enorm hoge eisen wat betreft precisie en het voorkomen van schade aan burgers of eigen troepen. Daarom zijn er strikte geweldsinstructies. Ook wat dat betreft moeten we vaststellen dat het steeds moeilijker wordt voor de F-16's om aan al die regels te voldoen. Ze komen nu nog een heel eind. We moeten ook niet doen alsof die F-16 morgen naar beneden komt zeilen, zoals ik in een eerder debat ook heb gezegd. Maar het wordt steeds ingewikkelder, omdat zij technisch, operationeel en economisch rap verouderen.

De heer Van Dijk vroeg of wij 85 toestellen gaan kopen, zoals in de lijstjes van Lockheed Martin staat. Het is inmiddels bekend, en het is door verschillende woordvoerders genoemd, dat de projectreservering voor de

vervanging van de F-16 niet gelijk is aan het besluit over het aantal aan te schaffen toestellen. Het is een reservering. We hebben vele getallen voorbij horen komen, maar ik moet toch echt verwijzen naar de visie, waarin een keuze gemaakt zal worden voor het toestel en de bijbehorende aantallen. Tot dan is het niet nodig om de aantallen formeel bij te stellen bij het F-35 Program Office, zo werkt de systematiek nu eenmaal. Kortom, het formeel bekende aantal wordt nog steeds gehanteerd, totdat Nederland aangeeft dat het zover is om dit bij te stellen.

De heer Van Dijk vroeg ook wanneer de Tweede Kamer het onderzoek van de Algemene Rekenkamer over de informatiepositie van de Tweede Kamer kan verwachten. In alle eerlijkheid, ik kan niet zo goed in de uitvoering van dit verzoek aan de Algemene Rekenkamer als een van de Hoge Colleges van Staat treden, dus ik vraag de heer Van Dijk om deze vraag aan de Algemene Rekenkamer te stellen. Dat is wel zo fair. Het is de Algemene Rekenkamer die het moment bepaalt.

De heer Van Dijk vroeg ook specifiek naar de cijfers die Saab in de Kamer heeft gepresenteerd, die zowaar zes keer lager zouden zijn dan bij de F-35. Het is evident dat de berekening van de kosten per uur van een jachtvliegtuig complex zijn. Dit hangt ermee samen dat door de fabrikant verschillende uitgangspunten kunnen worden gehanteerd. Er zijn ook verschillen tussen landen. Zoals de heer Knops aan het eind van zijn betoog opmerkte, zijn de cijfers in beweging. Dat maakt het sowieso lastig om tot een keuze te komen.

Andere fabrikanten hebben onmiddellijk aan de Kamer gemeld dat de cijfers van Saab niet kloppen. Ik ben er niet bij geweest en ik heb de gepresenteerde cijfers niet vernomen zoals de Kamer heeft gedaan, maar ik weet wel dat er veel kritiek is geweest op de cijfers die door Saab zijn gepresenteerd. Deze zouden alleen de gebruikskosten omvatten, gebaseerd zijn op de oude Gripen C/D-versie en smal gekozen. De werkelijke kosten van de nieuwere Gripen Next Generation zouden hoger liggen. Ik denk dat een duidelijke indicatie dat deze kosten inderdaad hoger liggen, te zijner tijd af te leiden is uit het aanbod van Saab aan Zwitserland, maar daar kan ik nu weinig over zeggen.

De heer Van Dijk, mevrouw Hachchi en anderen zeggen dat andere kandidaten nooit een eerlijke kans hebben gekregen. Zij vragen of Defensie bereid is opnieuw een kandidatenvergelijking uit te voeren. Het moet mij toch van het hart dat soms de indruk wordt gewekt alsof we een auto aanschaffen, een Ford Escort, waarvan een keer in de vier jaar een nieuw model komt. Het gaat bij jachtvliegtuigen om een complex wapensysteem, waarvan niet iedere vier jaar een nieuw model op de markt wordt gezet. Er wordt gesuggereerd dat de gegevens uit de kandidatenvergelijkingen van 2001 en 2008 per definitie gedateerd zijn, maar dat is niet het geval. Bij de kandidatenvergelijking is zowel in 2001 als in 2008 volop gebruikgemaakt van de specifieke kennis en ervaring van de onderzoeksinstituten TNO en NLR. Daarnaast hebben in 2008 de auditdiensten van mijn eigen ministerie, maar ook van het ministerie van Economische Zaken, een uitgebreide rol gespeeld. Het proces van de laatste kandidatenevaluatie is op verzoek van de Tweede Kamer onafhankelijk getoetst door RAND Europe. Daarbij is geconcludeerd dat de kandidatenvergelijking transparant en objectief is uitgevoerd en dat de zes deelrapporten de uitkomsten van de vergelijking accuraat weergeven. Ik herhaal dat er tot twee keer toe een kandidatenvergelijking is uitgevoerd. Ik ben druk bezig met het actualiseren van beide kandidatenvergelijkingen. Ik heb daarbij geen last van oogkleppen. De deur van Defensie staat open, maar een derde kandidatenvergelijking is niet aan de orde.

De heer **Jasper van Dijk** (SP): De minister zegt dat het toch wel een goede vergelijking was in 2008, maar wij hebben vorige week andere verhalen gehoord van vliegtuigbouwers. Wij hebben er ook heel vaak over kunnen lezen. Sommige vliegtuigbouwers zijn afgehaakt, omdat de eisen

volgens hen zo specifiek waren, zo gericht op een bepaald toestel dat zij er niet aan meededen. De minister zegt dat zij bezig is met het actualiseren van die informatie. Op vraag 28 antwoordt zij dat Defensie vanzelfsprekend bereid is om met fabrikanten te spreken. Dat is hartstikke mooi, maar het is ook een beetje ongewis en niet echt transparant. Wat is de ware reden voor de minister om te zeggen dat zij niet opnieuw wil gaan vergelijken? Ik hoor eigenlijk geen echte argumenten daarvoor. Die zouden haar positie veel sterker maken.

Minister Hennis-Plasschaert: Zoals gezegd is het kabinet bezig met het opstellen van een visie, waarvan de vervanging van de F-16 een integraal onderdeel is. De vervanging van de F-16 zal plaatsvinden op basis van meer informatie dan ooit eerder beschikbaar was. De gegevens van de kandidatenvergelijkingen in 2001 en 2008 zijn niet minder geschikt geworden. We zijn deze aan het actualiseren en maken daarbij gebruik van vele bronnen. Het is niet zomaar een beetje googelen. Het gaat ook om daadwerkelijke gesprekken met de fabrikanten en informatie via de defensieattachés. Er is een heleboel gaande, maar van een derde kandidatenvergelijking zal geen sprake zijn.

De heer **Jasper van Dijk** (SP): Ik heb vorige week ook aan Lockheed Martin gevraagd: als u zo overtuigd bent van de geschiktheid van uw toestel, wat is er dan tegen een nieuwe vergelijking? Ik las in de pers dat Lockheed Martin heeft gezegd dat het er niets op tegen heeft en dat het prima is als dat wordt gedaan. Zolang de minister achter de schermen blijft werken en bij de begrotingsbehandeling met een visie komt, blijft het voor ons buitengewoon ongewis wat de afwegingen en de criteria zijn geweest. Je merkt toch dat er een tamelijk breed draagvlak in de Kamer begint te komen om een meer transparante vergelijking op tafel te leggen. Een van de argumenten is dat het twaalf maanden duurt, maar daar valt volgens mij heel veel aan te doen. Wat is het echte bezwaar?

Minister Hennis-Plasschaert: Dit kabinet werkt met een objectieve en valideerbare aanpak. Ik begrijp uw ongeduld, maar dat betekent dat de Kamer straks volledig inzicht krijgt in de gemaakte keuzes, de afwegingen, de argumenten en de grondslagen die we hiervoor hebben gebruikt.

Mevrouw **Hachchi** (D66): De minister verwijst naar de twee kandidatenvergelijkingen in 2001 en 2008. Zij zegt dat deze goed genoeg zijn, dat we niet verdergaan en dat we zeker niet een nieuwe kandidatenvergelijking gaan doen. Ik ga er geen bureaus bijhalen, maar de Algemene Rekenkamer is een heel belangrijk orgaan dat ons ondersteunt en echt onafhankelijk en objectief naar de cijfers en naar de kandidatenvergelijking heeft gekeken. Zij heeft daarover een heel duidelijk punt gemaakt. Nog los van het feit dat bij beide vergelijkingen lang niet alle opties hebben meegedaan, waar ik niet op in zal gaan, heeft de Rekenkamer aangegeven dat de meest recente kandidatenvergelijking was gebaseerd op een behoeftestelling uit het jaar 2000, en dat is alweer 13 jaar geleden. De Rekenkamer zegt ook dat de tijd voor de aanbieders te kort was, maar die discussie laat ik even achterwege. Zij wijst ook op het voorlopige karakter van de kandidatenvergelijking, op onevenwichtigheid in informatie en op beperkingen en onzekerheden in de kandidatenevaluatie als het gaat om de kwaliteit, levertijd en prijs. Kortom, die twee kandidatenvergelijkingen die er zijn geweest, zijn op z'n minst achterhaald, en dan zeg ik het vriendelijk. De minister zegt zelf dat de cijfers in beweging zijn. Dan kun je toch niet anders dan concluderen dat je ervoor moet zorgen dat je de meest actuele, objectieve cijfers op tafel hebt op het moment dat je er een klap op geeft en een politiek besluit neemt over de aanschaf? Volgens mij is daar maar één route voor en dat is zo'n kandidatenvergelijking. Graag een reactie van de minister.

Minister **Hennis-Plasschaert**: Ik begin mezelf te herhalen. Nogmaals, het kabinet heeft gekozen voor een objectieve en valideerbare aanpak, waarbij een enorm grote rol voor de Algemene Rekenkamer is weggelegd. Alles zal u worden toegestuurd, inclusief de beoordeling door de Algemene Rekenkamer. Volgens mij doen wij dan precies wat mevrouw Hachchi zo graag wil, namelijk inzicht geven in de gemaakte keuzes, afwegingen en de argumenten die daarvoor noodzakelijk zijn en waren.

Mevrouw **Hachchi** (D66): De minister spreekt over de kandidaten die op tafel liggen of de revue passeren bij de visie. Ik vraag haar om ons mee te nemen bij hoe zij dat gaat doen. Wij hebben al een poging gewaagd door de fabrikanten te bevragen hoe zij bij Defensie betrokken zijn. Het antwoord daarop was dat er een eerste gesprek is geweest, maar dat dit meer een opening was. Het is de bedoeling dat er nu een proces wordt opgestart. Zij noemden als concreet voorbeeld dat het ministerie een vertrouwelijke briefing kan vragen, zodat zij alle cijfers op tafel kunnen leggen. Als het ministerie dat niet heeft gedaan, vraag ik mij af op basis van welke informatie de minister die afweging gaat maken. De PvdA-fractie heeft al gezegd dat openbare bronnen niet genoeg zijn. Ik hoor graag iets meer tekst en uitleg van de minister hoe zij dit proces aanvliegt, als zij niet kiest voor een vergelijking.

Minister **Hennis-Plasschaert**: Er zal meer informatie dan ooit beschikbaar zijn op basis waarvan dit kabinet een keuze maakt voor de vervanging van de F-16: de kandidatenvergelijkingen uit 2001 en 2008, de actualisatie daarvan, met open bronnen, onze eigen defensieattachés en gesprekken met fabrikanten. Met alle respect zeg ik tegen mevrouw Hachchi dat een kandidatenvergelijking geen doel op zich kan zijn. De vertrouwelijke briefings waar zij om vraagt, hebben eerder plaatsgevonden. De informatie daaruit is meegenomen in eerdere kandidatenvergelijkingen. Waar nodig wordt de informatie geactualiseerd. Nogmaals, er is meer informatie dan ooit eerder beschikbaar is geweest. Daarop zal het kabinet zich baseren. Op een gegeven moment moeten we ook vaststellen dat er niet meer informatie komt en dat we het moeten doen met de informatie die er is.

Mevrouw **Eijsink** (PvdA): Ik reageer op de opmerking van de minister dat de betrokkenheid van de Rekenkamer de kandidatenvergelijking van 2008 zou valideren. Ik citeer de brief van de Rekenkamer van 17 april 2009, als reactie op de kandidatenevaluatie van december 2008: «Wij tekenen hierbij aan dat de inhoud en de juistheid van de informatie op basis waarvan de staatssecretaris zijn conclusie trekt, niet is onderzocht door RAND en de auditdiensten.» De auditdienst van Defensie heeft in het rapport uit 2008 opgemerkt dat de questionnaires in 2001 en 2012 anders waren dan in 2008 en geeft aan dat heel veel zaken niet zijn meegenomen. Deze opmerkingen over de juistheid van de informatie bedenk ik niet zelf, maar die staan in stukken die de Kamer eerder heeft ontvangen. Het is goed om dat vast te stellen, want levertijd, kwaliteit en prijs zijn in al die jaren wel degelijk in beweging geweest. Het is goed dat ernaar wordt gekeken en dat het wordt geactualiseerd, maar het is ook goed om mee te nemen op welke punten de Algemene Rekenkamer kritisch was en is gebleven, want dat is voor de Partij van de Arbeid een belangrijk ankerpunt. Kan de minister reageren op deze uitspraken van de Rekenkamer over de juistheid van de informatie? Alle informatie voor de kandidatenvergelijkingen in 2001 en in 2008 was niet bindend, zoals in het rapport van de auditdienst van Defensie staat.

Minister **Hennis-Plasschaert**: Volgens mij is mevrouw Eijsink nu aan het citeren uit stukken die eerder ter tafel zijn gekomen. Waarvan akte. Ik weet even niet zo goed hoe ik daarop moet reageren, anders dan dat het klopt

wat zij hier weergeeft. Dat is ook waar wij nu verder mee werken. De kritiek uit het verleden wordt natuurlijk meegenomen in het proces waar we nu in zitten. Als dat is wat mevrouw Eijsink bedoelt, hoop ik haar daarmee gerust te kunnen stellen.

Mevrouw **Eijsink** (PvdA): Begrijp ik het goed dat de minister zegt dat hier bij de actualisering heel goed naar wordt gekeken? Hier gaat het om. We moeten elkaar wel recht in de ogen kunnen kijken als die informatie naar de Kamer komt. Ik hoor de minister spreken over open bronnen. We hebben bij deze kandidatenvergelijking gezien waar deze open bronnen en niet-bindende zaken toe leiden. Het is wel van belang dat de Kamer weet hoe hiermee wordt omgegaan. De positie van de Rekenkamer is voor de Partij van de Arbeid van groot belang, dat wil ik heel duidelijk neerzetten, om op te vertrouwen als het gaat om het valideren van de visie die naar de Kamer komt.

Minister **Hennis-Plasschaert**: Daar wordt zeker naar gekeken. Zoals bij herhaling aangegeven heeft de Algemene Rekenkamer ook in dit traject een buitengewoon grote rol als het gaat om het valideren van het proces. Het kabinet gaat niet over één nacht ijs. We zijn vastberaden om tot een helder, weloverwogen, goed beargumenteerd en inzichtelijk besluit te komen.

Mevrouw **Hachchi** (D66): De minister bevestigt de opmerking van mevrouw Eijsink. Dan is er maar één conclusie te trekken, namelijk wat mevrouw Eijsink zegt: dat de kandidatenvergelijkingen uit 2001 en 2008 niet meer volstaan om op basis daarvan nu een besluit te nemen. Als de minister dat beaamt, en dat is wat zij in een korte samenvatting zegt, dan kan het toch niet anders dan dat zij, als zij nu een besluit gaat nemen, kiest voor nieuwe, actuele, objectieve informatie en dat zij zo'n nieuwe vergelijking gewoon uitvoert? Graag een reactie van de minister.

Minister **Hennis-Plasschaert**: Voorzitter. Geen reactie meer van deze minister. Ik heb tot drie keer toe aangegeven dat we niet overgaan tot een derde kandidatenvergelijking. Ik heb wel aangegeven wat we wel doen. Het zal gaan om heel veel informatie. Meer dan ooit. Geactualiseerd, volledig gevalideerd en objectief. Dat is het proces dat dit kabinet is aangegaan. De Algemene Rekenkamer speelt een belangrijke rol, ook dat heb ik inmiddels vijf keer aangegeven. Er komt geen derde kandidatenvergelijking.

De **voorzitter**: Volgens mij is dit een helder antwoord, mevrouw Hachchi.

Mevrouw **Hachchi** (D66): Volgens mij ga ik er zelf over of dit voor mij een helder genoeg antwoord is. De minister beaamt dat de vorige kandidatenvergelijkingen achterhaald zijn als het gaat om de informatie. Ze geeft vervolgens aan dat ze niet nog een nieuwe kandidatenvergelijking wil doen. Dat vind ik vreemd. Het is geen doel op zich, maar het is een logisch instrument om de actuele informatie opnieuw zorgvuldig op tafel te krijgen. Ik heb concreet gezegd dat dit volgens de fabrikanten kan via vertrouwelijke briefings. Ik heb begrepen dat het ministerie daar helemaal niet om heeft verzocht en dat zij dat soort informatie helemaal niet op tafel wil krijgen. Ik blijf erbij dat het het een of het ander is. Of er is sprake van een actueel, transparant, eerlijk, duidelijk en objectiveerbaar proces of niet. Dat laatste kan ook, maar dan moet er wel duidelijkheid over zijn.

De **voorzitter**: En uw vraag is of dat zo is?

Mevrouw **Hachchi** (D66): Ik vind het vreemd dat de minister aangeeft dat de vorige vergelijking niet meer opgaat, maar dat ze niet bereid is om een

nieuwe vergelijking te doen. Vervolgens zegt ze dat ik maar op haar blauwe ogen moet geloven dat zij een transparant en goed proces doorloopt. Het mag toch logisch zijn dat ik hier op dit moment geen genoeg mee kan nemen? Ik wil graag van de minister weten hoe zij dat precies gaat doen en of zij vertrouwelijke briefings gaat vragen. Als de minister het woord «vergelijking» niet in de mond wil nemen, mag zij het ook een andere naam geven, dat doen wij nu ook met de JSF en de F-35. Ik wil toch echt vandaag duidelijkheid van de minister.

Minister **Hennis-Plasschaert**: Wat mevrouw Hachchi eigenlijk zegt, is dat zij wil dat deze minister op voorhand alle twijfel bij haar wegneemt, want zij wil mij niet op mijn blauwe ogen geloven. Dat vraag ik allemaal niet. Ik vraag haar om mij te controleren na afloop, na de presentatie van de visie, waarin ik inzichtelijk maak hoe de keuzes tot stand zijn gekomen en welke afwegingen noodzakelijk zijn geweest.

De heer **Jasper van Dijk** (SP): Ik wil eigenlijk mevrouw Eijsink wel bijvallen. Zij noemde net een hele trits aan kritiekpunten van de Rekenkamer op tekortkomingen van de eerdere vergelijkingen. De minister zegt dat het geen Ford Escort is. Dat ben ik dan weer helemaal met haar eens. Het is geen klein bier. Maar zij kan niet enerzijds zeggen dat de vorige vergelijkingen volwaardig en zorgvuldig waren en anderzijds geen antwoord geven op de lijst van kritiekpunten die mevrouw Eijsink zojuist voorlas. Wat is haar reactie op die punten?

Mevrouw **Eijsink** (PvdA): Voorzitter. Als u mij toestaat, want er wordt naar mij verwezen, maar ik citeer gewoon uit de brieven van de Kamer en niet anders dan dat. Voordat de heer Van Dijk mij zaken in de mond wil leggen, het is de letterlijke tekst uit eerdere rapporten.

De **voorzitter**: Dat is bij dezen dan geconstateerd.

Minister **Hennis-Plasschaert**: Dat constateerde ik ook. Er dreigen nu inderdaad over en weer wat woorden in elkaars mond te worden gelegd. Ook de heer Van Dijk wil dat ik vooraf alle twijfel wegneem. Nogmaals, hij kan het achteraf allemaal zeer goed controleren.

De heer **Jasper van Dijk** (SP): Ik krijg niet de indruk dat de minister zin in dit debat heeft, maar los daarvan kun je niet zeggen dat het destijds een goede vergelijking was en dan geen antwoord geven op alle tekortkomingen. Het gaat er niet om of mevrouw Eijsink dat wel of niet heeft gezegd. Zij noemde allerlei rapporten waaruit tekortkomingen bleken en daar gaat de minister helemaal niet op in. Het is van tweeën één.

Minister **Hennis-Plasschaert**: Een debat met de heer Van Dijk is altijd leuk. Natuurlijk zijn er kanttekeningen geplaatst, is men kritisch geweest, heeft men goed gekeken naar hoe eerdere kandidatenvergelijkingen zijn uitgevoerd. In 2008 zijn de beperkingen uit 2001 voor een deel weggenomen. De beperkingen die in 2008 resteerden, worden meegenomen in de actualisatie. Dat heb ik bij herhaling gezegd. We gaan een objectief proces in. We laten het valideren. De Algemene Rekenkamer speelt een cruciale rol. De Kamer is in staat, en terecht, om het kabinet daarop te controleren.

De **voorzitter**: De minister vervolgt haar betoog.

Minister **Hennis-Plasschaert**: Voorzitter. Mevrouw Hachchi sprak over de bronnen. Zij zei ook dat de kans op een ander toestel dan de JSF ongeveer nul zou zijn. De Kamer is eerder geïnformeerd over de ministeriële commissie, waar de premier, de vicepremier, de minister van Econo-

mische Zaken, de minister van Buitenlandse Zaken, de minister van Financiën en ikzelf deel van uitmaken. Wij komen tot die visie, waarin de herleidbare keuzes over de ambities staan. De voor het realiseren van die ambities benodigde capaciteiten zijn hieruit af te leiden, zoals ik bij herhaling heb aangegeven. Ik weet niet over welke bronnen mevrouw Hachchi spreekt die in de kranten worden aangehaald. De heer Vuijk is het in ieder geval niet, dat stelt gerust. Ik wil haar vragen om mee te gaan in wat ik net zei, dat alle bekende kandidaattoestellen aan de orde komen bij het opstellen van die visie en de definitieve keuze voor de vervanging van de F-16.

Mevrouw Hachchi vroeg ook naar de Nederlandse bijrol in de testfase en wat dat zou mogen kosten. Nederland heeft de kans om met de Verenigde Staten en met het Verenigd Koninkrijk mee te doen en daarmee veel ervaring en kennis op te doen. Dat is niet iets wat ik heb bedacht of ingebracht, maar daartoe is eerder besloten, vanuit de gedachte dat deelneming kosteneffectief is, ondanks de noodzakelijke aanschaf van twee duurdere toestellen. Later zelfstandig een operationele test uitvoeren, of testen met andere wapensystemen zoals een LCF, is duurder. Deze testfase is niet te verwarren met de technische testfase die nog gaande is. Het uitgangspunt voor Nederland was destijds dat het zelfstandig uitvoeren van een latere operationele testfase niet alleen duurder zou zijn, maar ook beperkter qua opzet, zodat wij zouden eindigen met minder ervaring en kennis. De Kamer is daarover toentertijd uitgebreid geïnformeerd. De gedachte was dat deelneming aan een uitgebreide operationele testfase in de VS de risico's zou verminderen die horen bij de invoering van een geheel nieuw wapensysteem en dat de productietoestellen daardoor eerder operationeel zouden worden. Volgens mij is de Kamer hierover transparant geïnformeerd in alle relevante Kamerstukken. In de komende jaarrapportage geef ik uiteraard het meest actuele beeld.

Mevrouw Eijssink vroeg naar de partnerlanden Denemarken en Canada. Zij zijn nu bezig met hun allereerste kandidatenvergelijking. Zij hadden reeds een besluit genomen en kregen toen, net als dit kabinet, te maken met een parlement dat terecht vroeg om het huiswerk even te doen, omdat er überhaupt geen kandidatenvergelijking was geweest, anders dan in Nederland, waar er al twee zijn geweest. Zij doen dat nu voor het eerst. Dat doet niets af aan het feit dat er veel contact is met Canada en Denemarken. Wij werken met beide landen goed samen, hetzij in de NAVO, hetzij in EU-verband, in het geval van Denemarken, omdat internationale samenwerking bij het verwerven van capaciteit van groot belang is.

Ik vergat nog een vraag van mevrouw Hachchi. Zij vroeg nog wie aanspreekbaar is en wie de regie heeft. Ik heb net al uitgelegd, en dat heeft de Kamer al eerder in een brief te zien gekregen, dat er een ministeriële commissie is ingericht ten behoeve van de vervanging van de F-16 en het opstellen van een visie op de toekomst van de krijgsmacht. Die zal ik voor de begrotingsbehandeling naar de Kamer sturen. Daarover zullen wij het debat voeren. Ik ben derhalve aanspreekbaar, en dat lijkt mij ook wel zo logisch.

De heer Segers en anderen hebben steeds gevraagd wat je kunt met hoeveel toestellen. Je moet altijd kijken naar taken zoals opleiding, training, inzet, testdoeleinden en begeleiding van optreden op land of op zee. Dat is je ambitieniveau. De visie op de toekomst van de krijgsmacht zal daar ook over gaan. Ik zou bij wijze van spreken lijstjes kunnen geven wat je kunt doen met 40, 50 of 60 toestellen, maar de vraag is of dat relevant is. Het gaat om het aanpassen van het ambitieniveau. Hoe meer toestellen, hoe hoger het ambitieniveau en hoe meer inzetmogelijkheden. Als je minder toestellen hebt, zijn de inzetmogelijkheden lager en daar pas je het ambitieniveau op aan. Daarover zal worden gesproken in de visie.

De aantallen worden daarin vastgelegd. Daarover zal ik de Kamer hopelijk snel kunnen informeren.

De heer **Segers** (ChristenUnie): Instituut Clingendael heeft ook scenario's op tafel gelegd zonder een opvolger. Begrijp ik het goed dat de minister zegt dat dit in ieder geval geen realistische scenario's zijn?

Minister **Hennis-Plasschaert**: Nederland zonder jachtvliegtuigen is voor mij niet een realistisch scenario.

Sorry, voorzitter, maar er zijn ongeveer honderd vragen gesteld en ik wil daar rustig op kunnen antwoorden. Mevrouw Eijsink vroeg naar de haalbaarheid en betaalbaarheid. Defensiemateriaal is kostbaar en dat geldt zeker voor de jachtvliegtuigen. In tijden van krimpende Defensiebudgetten roept dat de vraag naar haalbaarheid en betaalbaarheid natuurlijk op. Uiteindelijk is de betaalbaarheid een afweging tussen budget, gewenste capaciteiten en de benodigde aantallen. Ook die afweging wordt in de visie gemaakt. De kosten zullen dan inzichtelijk zijn. Het gaat niet alleen om de aanschaf, maar ook om exploitatie en uiteindelijk om de hele levenscyclus. Mevrouw Eijsink heeft gelijk als zij zegt dat wij ons nu een beetje dreigen te vergalopperen aan alleen maar de aanschaf, terwijl er nog een heel kostenplaatje aan vastzit. Dat moet weer passen binnen het beschikbare budget. Daarover kan ik de Kamer helaas nog niet nader informeren.

Mevrouw Eijsink vroeg ook wat «een alternatief toestel» betekent. Er zijn diverse alternatieve toestellen. Alle bekende toestellen die eerder in aanmerking zijn gekomen voor de vervanging van de F-16 en die in 2001 en 2008 zijn vergeleken, zullen nu weer ter tafel komen.

Met betrekking tot de levensduurkosten wordt voor de F-35 elk jaar in de jaarrapportage gemeld wat de verwachte investerings- en exploitatiekosten zijn. Dat wordt aangevuld met gegevens over de kosten van de Nederlandse infrastructuur en btw. Dat levert de levensduurkosten op. Die kosten zijn wel bekend, maar zij zijn nog berekend voor 85 toestellen. Volgens de laatste gegevens is dat 23 miljard voor 30 jaar. Dat is zo'n 275 miljoen euro per toestel over de gehele levensduur. Daarover wordt de Kamer nader geïnformeerd in de jaarrapportage.

Mevrouw Eijsink vroeg ook, en dat vind ik heel terecht, hoe het zit met die verschillende aantallen F-35-toestellen die in al die verschillende documenten worden genoemd. We hebben deze allemaal voorbij horen komen: 85, 68, 56, 35 en ik hoorde zelfs 16 en 5, maar die waren nieuw voor mij. Ik hoorde mevrouw Van Tongeren 10 zeggen, en dat was ook nieuw. In de jaarrapportage over de vervanging van de F-16 wordt nog steeds het getal van 85 gehanteerd, zoals ik de Kamer in antwoord op schriftelijke vragen ook heb laten weten. Daarover is al heel veel gezegd. Het is voor mij heel moeilijk om een willekeurig ander getal in de jaarrapportage te zetten, omdat deze eerder uitkomt dan de visie. Als de Kamer daar prijs op stelt, kan ik wel besluiten om de jaarrapportage over de vervanging van de F-16 kort na het uitbrengen van de visie te publiceren. Dan kan ik het type en de aantallen die in de visie worden genoemd, verwerken in de jaarrapportage. Daarmee wordt de Kamer zo volledig en zo direct mogelijk geïnformeerd.

Mevrouw **Eijsink** (PvdA): Ik luister goed naar wat de minister zegt, namelijk om het jaarverslag over de vervanging van de F-16 te doen na ontvangst van de visie. Dat begrijp ik, want ik wil ook niet dat de Kamer een jaarrapportage krijgt die uitgaat van 85 als plangetal. Volgens mij moeten we ophouden met die plangetallen en naar een reëel plaatje toe. Als alle partnerlanden beginnen te tellen en zeggen dat ze bij 4.500 blijven, weten we nog niet wat we aanschaffen, want de stuksprijs wordt iedere keer daarop gebaseerd. Als ik de minister goed beluister, zegt zij dat het jaarverslag 2012 over de vervanging van de F-16 na de visie komt

en dat daarin het besluit naar aanleiding van de visie wordt meegenomen. Zullen ook alle andere kandidaten in het jaarverslag worden meegenomen, en in dit geval verdergaand dan uit openbare bronnen? Dat is mijn eerste vraag. Mijn tweede vraag betreft het Selected Acquisition Report, dat wij jaarlijks ontvangen vanuit de Verenigde Staten en dat de basis vormt voor het Pentagon om besluiten te nemen. Ik kan instemmen met dat eerste voorstel van de minister, maar dan stel ik wel voor dat de Kamer zo snel mogelijk een aparte reactie krijgt op het Selected Acquisition Report, dat de basis vormt voor alle partnerlanden om besluiten te nemen, want die visie van de regering zou ik mezelf niet willen onthouden.

Minister **Hennis-Plasschaert**: Dat zeg ik met liefde toe. Let wel, we vermoeden dat er wat vertraging is in Amerika als het gaat om het SAR, maar zodra we dat hebben, zullen we dat voorzien van een reactie.

De **voorzitter**: En de vraag over het jaarverslag na de visie?

Minister **Hennis-Plasschaert**: Sorry, ik ben de vraag kwijt.

De **voorzitter**: Misschien wil mevrouw Eijnsink deze herhalen.

Mevrouw **Eijnsink** (PvdA): Mijn vraag is om in het jaarverslag de reële getallen op te nemen, dus niet de plangetallen, en om bij de andere kandidaten in het jaarverslag ook de reële getallen op te nemen. Voorheen was het op basis van openbare bronnen, wat ik maar even het Google-verhaal noem, maar voor de visie gaat de minister uiteraard veel verder in de actualisering. Mijn vraag is dus of dat ook wordt meegenomen in het jaarverslag.

Minister **Hennis-Plasschaert**: Ik moet even kijken wat mevrouw Eijnsink nu precies vraagt en of ik nu niet weer een nieuwe afdeling jaarrapportages laat inrichten. Ik ben bereid om haar zo veel mogelijk tegemoet te komen, maar volgens mij zit er heel veel informatie in de visie die ik dan kan herhalen in de jaarrapportage. Het uitgangspunt moet zijn om de jaarrapportage te laten aansluiten op waarvoor in de visie wordt gekozen, maar ik ga niet nog een nieuwe kerstboom optuigen.

Mevrouw **Eijnsink** (PvdA): Het spijt me, maar ik probeer een handreiking te doen naar de minister. Ik probeer duidelijk te maken dat het heel vreemd is dat de Kamer spreekt over 68 toestellen volgens de Rekenkamer, en een jaarverslag krijgt over 85. By all means, dat doen we dus niet. Ik vraag niet aan de minister om een kerstboom op te tuigen, wat niet mijn uitdrukking is, maar ik vraag haar om de Kamer ordentelijk, op basis van de regels te informeren, want de vervanging van de F-16 is een groot project. Ik vraag de minister niet meer dan om de reële informatie daarin te verwerken.

Minister **Hennis-Plasschaert**: Prima.

Mevrouw **Eijnsink** (PvdA): Ik vroeg ook nog naar het Selected Acquisition Report. Mag ik ervan uitgaan dat de minister dat ook gebruikt bij de visie? Dat is de basis voor de besluitvorming in de Verenigde Staten. Het SAR komt in mei, als ik het goed verstaan heb. Dat is natuurlijk ook van belang voor de keuzes die Nederland mogelijk gaat maken.

Minister **Hennis-Plasschaert**: Alle noodzakelijke actuele gegevens die van belang zijn, worden meegenomen. Het SAR wordt inderdaad eind mei verwacht, maar ik gaf net al aan dat er waarschijnlijk enige vertraging is. Dat ligt niet aan ons, maar in Amerika. Alles wat ertoe doet, wordt meegenomen.

De **voorzitter**: Om even de puntjes op de i te zetten, een laatste vraag van mevrouw Eijnsink.

Mevrouw **Eijnsink** (PvdA): Dan hoef ik er niet op terug te komen. Dat betekent dat zodra het SAR er is, de Kamer daarop een reactie van de minister kan verwachten?

De **voorzitter**: Dat had zij volgens mij al toegezegd.

Minister **Hennis-Plasschaert**: Ja, dat heb ik al toegezegd. Voorzitter. De heer Krol noemde het belang van internationale samenwerking. Ik onderschrijf dat volledig, zoals ik aan het begin van mijn betoog al heb gezegd. Dat belang zal alleen maar toenemen. Ik vind het ook van belang om dat mee te nemen bij de vervanging van de F-16. Mevrouw Van Tongeren vroeg specifiek hoeveel toestellen er van het huidige budget gekocht kunnen worden. Daar ben ik al een paar keer op ingegaan. De heer De Roon vroeg wat er wordt verstaan onder «het beschikbare budget». De randvoorwaarde voor mij is om de krijgsmacht zo in te richten dat deze duurzaam, operationeel, financieel relevant en betaalbaar is. Dat is het uitgangspunt, binnen de kaders van de Defensiebegroting. Ik heb de Kamer eerder bij brief geïnformeerd over de sjablonen per hoofdwapensysteem en welke kosten daaraan zijn gerelateerd. Dat is ook van belang voor mevrouw Eijnsink. Alles, maar dan ook alles wordt inzichtelijk gemaakt. Wat mij betreft is het cruciaal dat ook deze financiële onderbouwing door de Algemene Rekenkamer wordt gevalideerd. Daarna kan ik aan de Kamer laten zien welk budget ik nodig heb en welk budget er is voor de aanschaf en de exploitatie van een opvolger van de F-16.

Mevrouw Van Tongeren vroeg ook nog naar de positie van de andere landen in het project van de F-35. Daarover is de Kamer bij herhaling geïnformeerd. Even kort samengevat: voor de F-35 hebben alle partnerlanden zich zonder verplichting ingeschreven voor een planreeks. Ik heb net aangegeven dat wij nog steeds een reeks hanteren van 85 toestellen. Dat wordt pas aangepast als er bij de toekomstvisie een besluit over de vervanging van de F-16 wordt genomen. Bij de partnerlanden staan in totaal 3.103 toestellen in de planning. Enkele landen hebben zich reeds verplicht tot afname van het geplande aantal, bijvoorbeeld Noorwegen. In Nederland, Canada, Denemarken en Italië is men nog bezig met de besluitvorming of heeft men besloten een stapje terug te doen, omdat er eerst nog een kandidatenvergelijking moet worden uitgevoerd. Ik zal de Kamer niet lastigvallen met de bestelde hoeveelheden per land, maar uiteindelijk gaat het om Australië, Canada, Denemarken, Italië, Nederland, Noorwegen, Turkije, het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten zelf. Dan komen we uit op 3.103. Daarnaast hebben we natuurlijk ook nog de bestellingen van de niet-partnerlanden, waarbij men kan denken aan Japan, Zuid-Korea, Singapore en andere landen die zich aandienen om eventueel F-35-vliegtuigen aan te schaffen, met bij de een wat meer zekerheid dan bij de ander.

Welke conflicten moeten we in de toekomst verwachten? Aan het begin van mijn betoog heb ik al gezegd dat je op het moment van de aanschaf van een jachtvliegtuig niet kunt overzien waarvoor je dat jachtvliegtuig allemaal nodig hebt. Dat konden we niet voorzien in 1975, in de context van de Koude Oorlog. We wisten toen niet dat we boven Afghanistan zouden vliegen. Het heeft wel tot op de dag van vandaag ons handelingsvermogen bepaald, politiek en militair. Voor mij is het toekomstperspectief nog steeds een leidend beginsel bij de vervanging van de F-16.

Mevrouw **Van Tongeren** (GroenLinks): Dat begrijp ik niet zo goed. Het toekomstperspectief is leidend bij de vervanging, en toch kunnen we niets zeggen over wat we in de toekomst eventueel nodig zouden hebben, want

in 1975 wisten we ook niet wat er op ons afkwam. Je kunt het alleen doen met de best mogelijke informatie. Ik neem aan dat de minister het met mij eens is dat de drie trends die ik opnoemde, namelijk aanvallen op ICT-gebied, het inzetten van drones en die robots, ontwikkelingen zijn die zeker op ons afkomen.

Minister **Hennis-Plasschaert**: Zeker, maar het jachtvliegtuig wordt daarmee niet overbodig gemaakt. Dat was niet uw vraag. U vraagt naar het belang van het cyberdomein en het belang van onbemande wapensystemen. Ja, dat zie ik. Dat is groeiende en dat gaat ook hard, maar dat doet niets af aan het feit dat we ook in de toekomst een jachtvliegtuig nodig hebben.

Mevrouw **Van Tongeren** (GroenLinks): Die opvatting deelt GroenLinks, maar de minister heeft ook een duidelijk betoog gehouden over het krimpende budget. De regering heeft het met regelmaat over de 3%. Als je ziet dat een ander domein belangrijk begint te worden en als je al krap zit in het geld, dan moet dat toch een voorspellende waarde geven voor de richting die de minister gaat kiezen. Het is van tweeën één: of je gaat ins Blaue hinein of je maakt voorspellingen op basis van de beste informatie die je hebt. Dan hoort dat stuk er volgens mij ook gewoon bij. Of praten wij nu volledig langs elkaar heen?

Minister **Hennis-Plasschaert**: Nee, maar ik heb het nu specifiek over het jachtvliegtuig en niet over de visie in brede zin. Ik heb het specifiek over het toekomstperspectief dat het jachtvliegtuig moet bieden. Ik kan nu niet voorspellen waar wij over 30 jaar overheen vliegen. Dat konden wij ook niet toen wij in 1975 de beslissing namen over de aanschaf van de F-16. We hadden geen idee van de Balkan, Libië of Afghanistan. Toch heeft dat onze inzetmogelijkheden tot op de dag van vandaag bepaald. Dat is het feit uit 1975 en dat is wat ik bedoel met dat toekomstperspectief, los van het feit dat ik natuurlijk allerlei militair relevante technologische ontwikkelingen die gaande zijn, bijvoorbeeld in het cyberdomein, meeneem in de visie in de meest brede zin, maar niet specifiek bij het jachtvliegtuig waarover wij vanavond met elkaar spreken.

De heer **Jasper van Dijk** (SP): Instituut Clingendael heeft varianten gemaakt van verschillende vormen van een krijgsmacht: de vliegende interventiemacht, de robuuste stabilisatiemacht of de ondersteunende vredesmacht. Neemt de minister deze varianten allemaal even serieus?

Minister **Hennis-Plasschaert**: Er zijn vele rapporten en adviezen verschenen. Ik neem heel veel rapporten en adviezen heel serieus; ook die van Instituut Clingendael.

De heer **Jasper van Dijk** (SP): Dit is toch weer een geweldig politiek antwoord. Heeft de minister gezegd in het AO op 13 maart dat een veelzijdig inzetbare krijgsmacht, een krijgsmacht die alles kan, op dit moment een illusie is? Dat heb ik ook geciteerd in mijn eerste termijn. Dat vond ik een heel interessante uitspraak: een krijgsmacht die alles kan, is voor Nederland op dit moment een illusie.

Minister **Hennis-Plasschaert**: We kunnen op dit moment ook niet alles. Ik heb ook gezegd dat Nederland in toenemende mate zal moeten inzetten op internationale samenwerking, om het handelingsvermogen van Nederland, militair en politiek, zo groot mogelijk te maken. We zijn niet de Verenigde Staten van Nederland met een bijbehorend budget en een bijbehorende krijgsmacht. We kennen onze beperkingen.

De heer **Jasper van Dijk** (SP): Dit was een vraag of de minister die uitspraak had gedaan. Dan kom ik nu aan mijn inhoudelijke vraag ...

De **voorzitter**: Nee, ik moet ook een beetje de klok in de gaten houden. Als u de minister citeert en u vraagt in een interruptie of dat citaat inderdaad aan haar toegeschreven kan worden, is het misschien een beetje jammer van de interruptie, maar zij heeft daar wel op geantwoord.

De heer **Jasper van Dijk** (SP): U mag daar heel precies in zijn, maar dat is een beetje flauw.

De **voorzitter**: Ik moet daar nu precies in zijn en dat ben ik ook. Er is nog een vraag van mevrouw Hachchi. Dat is dan haar laatste interruptie.

Mevrouw **Hachchi** (D66): Ik vind het wel interessant dat de minister in antwoord op de heer Van Dijk aangeeft dat internationale samenwerking erg belangrijk is. Dat is het ook. We hebben het vandaag over de vervanging van de F-16. Kijkend naar het budget en de stijgende kosten, kunnen we niet anders dan concluderen dat het aantal toestellen steeds kleiner wordt, als een soort baboesjka. Mijn vraag aan de minister, ook in het licht van die internationale samenwerking, is of dit betekent dat Nederland bij het nemen van een besluit over de vervanging van de F-16 ook kijkt naar wat die andere landen gaan doen, om misschien gelijktijdig dat besluit te nemen. Kan de minister daarop reageren?

Minister **Hennis-Plasschaert**: Net als andere landen heeft Nederland wel een eigenstandige beslissing te nemen als het gaat om de vervanging van het jachtvliegtuig, ook omdat niet alle landen op hetzelfde moment toe zijn aan de vervanging van het jachtvliegtuig. Ik heb al eerder gezegd dat het wel van belang is dat er internationaal zo veel mogelijk wordt samengewerkt als het gaat om het verwerven van capaciteiten en dat er goed wordt gekeken naar wat de shortfalls of tekorten zijn binnen NAVO- en EU-verband. Dat speelt allemaal een rol, maar uiteindelijk gaat het erom dat Nederland op dit moment toe is aan een besluit over de vervanging van de F-16, niet omdat de F-16 morgen naar beneden komt zeilen, maar wel omdat er operationele, technische en economische veroudering gaande is. Het is niet zo dat je naar de winkel gaat en een jachtvliegtuig bestelt dat je morgen in huis hebt.

Mevrouw **Hachchi** (D66): We mogen twee keer interrumperen, maar dan is het ook wel prettig als de minister zo veel mogelijk antwoord probeert te geven op de vraag. Ik heb het gekoppeld aan het aantal toestellen. Ik heb ook letterlijk de vraag gesteld: wat kunnen wij met 30 of 35 toestellen? Straks kunnen wij een veel lager aantal straaljagers aanschaffen, veel minder dan wij nu hebben, terwijl wij wel een rol van betekenis willen hebben, want een van de twee randvoorwaarden in het regeerakkoord waaraan de minister zich heeft te houden, is die rol in bondgenootschappelijk verband. Als we uiteindelijk zo weinig toestellen kunnen kopen, kan het toch niet anders dan dat je om je heen gaat kijken met welke andere landen we straks operationeel ingezet gaan worden om wel een rol van betekenis te hebben? Het is toch logisch om voordat Nederland besluit tot en tekent voor de vervanging van de F-16, te kijken naar landen als Noorwegen, België en Denemarken? Voor hetzelfde geld kiezen zij immers niet voor de F-35, terwijl wij straks met maar 30 toestellen zitten en minder goed samen ingezet kunnen worden.

Minister **Hennis-Plasschaert**: Ik weet niet goed waarom mevrouw Hachchi zo aarzelt om toe te werken naar een besluit, welk jachtvliegtuig het ook wordt. Nu moeten we weer wachten op de Belgen. We zijn bezig met een heel transparant, objectief en valideerbaar proces. Ik heb al

eerder aangegeven dat we met de Belgen heel serieus werken aan het gezamenlijk uitvoeren van bepaalde taken. Dat doe je niet in een dag, maar daarmee zijn we al een heel eind gevorderd. Ik heb al eerder aangegeven dat het optreden van de Nederlandse krijgsmacht op grote afstand van onze landsgrenzen altijd in coalitieverband zal zijn, altijd in een groter verband, met andere landen. Dat kan Noorwegen of Denemarken zijn of Frankrijk. Ik kan niet bepalen wat over 30 jaar precies onze militaire inzet is en met welke coalitiepartners. Internationale samenwerking bij militair optreden en bij de verwerving van militaire capaciteit is cruciaal en wordt steeds belangrijker. Dat zijn de uitgangspunten die wij meenemen in de visie, als wij onze keuze voor het type jachtvliegtuig bepalen en daarbij ook de aantallen vaststellen.

De **voorzitter**: Nee, mevrouw Hachchi ...

Mevrouw **Hachchi** (D66): De minister legt mij woorden in de mond die ik niet heb gezegd. Ik wil niets vertragen. Daar wil ik toch even op reageren.

De **voorzitter**: Als u hier een persoonlijk feit in wilt zien, kan ik u dat niet ontzeggen. Dan kunt u daar een korte opmerking over maken, maar er komt geen nieuwe vraag.

Mevrouw **Hachchi** (D66): Nee, absoluut geen nieuwe vraag, maar ik voel mij wel geroepen om te reageren. Het klopt niet dat een zorgvuldig proces met een kandidatenvergelijking leidt tot vertraging. Dat had vanaf oktober al van start kunnen gaan. Dan had je ook op tijd dat transparante proces op kunnen zetten, om toe te voegen aan dat besluit. Ik protesteer tegen de opmerking dat de voorstellen die ik doe, verdragend zouden zijn, want dat is echt onzin.

Minister **Hennis-Plasschaert**: Ik heb mevrouw Hachchi geen woorden in de mond willen leggen. Overigens ben ik pas op 5 november beëdigd, dus ik had in oktober niet van start kunnen gaan.

De **voorzitter**: De minister vervolgt haar betoog, met de nog resterende vragen. Dat zijn er niet zo heel veel meer.

Minister **Hennis-Plasschaert**: Dan kom ik op de transparantie in de testfase. De heer Segers vroeg of we wel zo transparant zijn. We zitten wel in een testfase. Waar getest en ontwikkeld wordt, worden ook nog fouten geconstateerd. Ik ben eerlijk gezegd heel blij dat we daarover in alle openheid met elkaar communiceren en dat we niets met goede bedoelingen of de mantel der liefde bedekken. Het gaat erom dat de problemen die in de technische testfase en de ontwikkelingsfase worden geconstateerd, worden aangepakt en opgelost. Dat geldt niet alleen voor de F-35, maar dat geldt voor elk jachtvliegtuig in ontwikkeling. Je moet er niet aan denken dat je de lucht ingaat en er dan pas achter komt dat er van alles en nog wat mis is. We zitten in een ontwikkelings- en testfase, dus het is evident bij zo'n groot wapensysteem als dit jachtvliegtuig en zo'n politiek gevoelig onderwerp in vele landen, waaronder Nederland, dat dit bijna altijd ook het nieuws weet te halen.

De heer Knops vroeg nog hoeveel Kamervragen er nu op de teller staan, als het gaat om de F-35. Dat zijn er 3.920 à raison van € 3.750 per vraag, dus dat is 14,7 miljoen euro.

De heer De Roon vroeg of de minister wil toezeggen dat er niet met de toestellen wordt gevlogen alvorens de minister hierover met de Kamer heeft gesproken. Generaal Bogdan heeft al van alles en nog wat besproken met de Kamer en met mij over het stalen van de vliegtuigen of het verplaatsen van de vliegtuigen zodat zij al kunnen worden ingezet in de technische testfase en om de Amerikanen ermee te laten vliegen. Het

kan goed zijn dat we daartoe besluiten, want dat is een interessante mogelijkheid, omdat de vliegtuigen dan gebruikt worden en luchtwaardig worden gehouden. Als ik meer zicht heb op wat dat betekent voor Nederland, zal ik de Kamer daarover zo snel mogelijk informeren. Het dragen van de kosten, verdeeld over de partners, is in ieder geval goedkoper dan als wij ze op rekening van Nederland laten stallen. Volgens mij heb ik daarmee zo goed als alle vragen beantwoord.

De **voorzitter**: Zo goed als, want er zijn nog twee vragen bij de leden blijven liggen. Ik geef eerst het woord aan mevrouw Eijsink en dan aan de heer Segers.

Mevrouw **Eijsink** (PvdA): Dank u wel, voorzitter. Ik had nog een vraag gesteld over het rapport van de Amerikaanse Rekenkamer van een maand geleden dat zich heel duidelijk uitsprekt over de levensduur. De minister heeft daar weliswaar kort op gereageerd, maar gezien het belang van de Rekenkamer, zowel in Nederland als in Amerika, in verband met de onafhankelijkheid, zou ik graag een reactie willen van de minister over hoe wij hier verder mee omgaan.

Minister **Hennis-Plasschaert**: Mevrouw Eijsink heeft helemaal gelijk. Volgens mij heb ik daarover ook een brief geschreven. Generaal Bogdan heeft wijze woorden gesproken over wat de Amerikaanse Rekenkamer heeft gezegd. Met de huidige ramingen is het niet te betalen voor Amerika. Ik kan die conclusie niet ontkennen. Dat betekent dat je nu moet ingrijpen, want in deze fase kan dat nog. Generaal Bogdan heeft vorige week met de Kamer gesproken. Ik ben heel blij dat mevrouw Eijsink daarbij aanwezig was, omdat ik de heer Bogdan had voorbereid op een kritische Kamer. Het was ietwat verrassend dat alleen mevrouw Eijsink, de heer Vuijk en daarna nog even mevrouw Hachchi aanwezig waren. Deze viersterrengeneraal uit Amerika heeft veel informatie kunnen geven over de maatregelen die hij heeft afgekondigd om de kosten te beheersen bij de aanschaf en de exploitatie. Ik kan hem daarin alleen maar steunen. Voor ieder jachtvliegtuig geldt dat we zo kritisch mogelijk moeten zijn als het gaat om onderhoud, het aanleveren van reserveonderdelen en de logistiek. Hij zit er bovenop. Dat zijn informatiebronnen die ik graag blijf benutten en die informatie wil ik graag met de Kamer delen. Op dit moment is het niet betaalbaar, heeft de Amerikaanse Rekenkamer gezegd. Het uitgangspunt moet zijn dat het wel betaalbaar is. Dat betekent ook dat de ingrepen die generaal Bogdan heeft aangekondigd, op de voet worden gevolgd, onder andere door mijzelf.

Mevrouw **Eijsink** (PvdA): Dank voor dit antwoord. Generaal Bogdan heeft gezegd, en dat blijkt ook uit het rapport, dat de betaalbaarheid op dit moment niet inzichtelijk is. We weten niet wat het gaat kosten. Generaal Bogdan had het er ook over, en dat sprak mij zeer aan, dat er stevig onderhandeld moet worden, zowel met Lockheed Martin als met Pratt & Whitney, als het gaat om de motoren en andere delen van het toestel. Hij impliceerde eigenlijk, althans zo heb ik het opgevat, dat er stevig opgetreden zou moeten worden vanuit het Joint Program Office. Nederland is een van de partners binnen het JSF Joint Program Office. In hoeverre gaan wij daar wat meer met een vuistje op tafel slaan, of wat mij betreft met een vuist? De PvdA heeft in de afgelopen jaren al vaker gezegd dat er veel meer onderhandeld had mogen worden in dit project, want we zitten nog in de fase van de MoU's. Wat ons betreft had de Kamer veel meer gebruikt mogen worden als tegenwicht of tegenkracht in de besluitvorming. We mogen blij zijn, maar die blijheid was volgens ons veel te groot aan de andere kant van de oceaan. Er had veel meer onderhandeld moeten worden, zei generaal Bogdan eigenlijk. Mijn vraag

aan de minister is hoe hier in het vervolg mee wordt omgegaan. Er worden nog geen keuzes gemaakt, maar we zitten nog in de fase van de MoU's.

Minister **Hennis-Plasschaert**: Strakke regie en er bovenop zitten; ik kan het niet anders formuleren. Ik ben het eens met wat mevrouw Eijnsink opmerkt. De heer Knops vroeg of ik mijn handtas op tafel wilde zetten. Ik denk dat dit het enige juiste is als het gaat om de toekomstige onderhandelingen binnen het Joint Program Office.

De heer **Segers** (ChristenUnie): Dat was eigenlijk ook mijn vraag. Deze ging niet over de handtas, want die laat ik verder bij de heer Knops, maar over de mate van activiteit die Nederland ontplooit. Generaal Bogdan wekte de indruk een veel actievere klant te zijn dan Nederland. De minister maakt nu ook de indruk dat zij een bonnetje heeft getrokken, in de wachtkamer zit en op een gegeven moment komt er een product en dan gaat zij nog een keer kijken of het helemaal is wat het had moeten zijn. Ondertussen lopen de kosten op. Is de minister bereid om er veel actiever bovenop te zitten en inspanningen te leveren om die kosten te beheersen?

Minister **Hennis-Plasschaert**: Ja, daar ben ik toe bereid; meer dan dat zelfs. Wat je wel ziet bij dit soort trajecten, ook in het verleden, is dat er vaak wordt gedacht in onmogelijkheden. Er zijn veel beren die voorbijkomen, zwarte, witte, bruine. Er moet in mogelijkheden worden gedacht en dat is waar ik mij voor inzet.

De heer **Segers** (ChristenUnie): Ja, dat zijn metaforen. Mijn vraag is iets praktischer: hoe? Op welke manier kan de minister zich ontpoppen als een actieve koper die ook wat te eisen heeft als het gaat om kostenbeheersing?

Minister **Hennis-Plasschaert**: Geloof u mij dat daarover in de contacten met de Amerikanen geen misverstand meer bestaat. Voor de rest is het voor mij nu ook moeilijk om in detail te treden. Er wordt hard onderhandeld. We slaan met de vuist op tafel. Er wordt in mogelijkheden gedacht en niet in onmogelijkheden. U kunt zeggen dat ik in metaforen spreek, maar het is ook moeilijk om hier even de hele bedrijfsvoering op tafel te leggen.

De **voorzitter**: Daarmee komt een einde aan de eerste termijn van de minister van Defensie en zijn wij toegekomen aan de eerste termijn van de minister van Economische Zaken.

Minister **Kamp**: Voorzitter. Ik zal in alle bescheidenheid een aanvulling geven op hetgeen mijn collega van Defensie naar voren heeft gebracht. Ik doe dat naar aanleiding van de vragen die ik heb gekregen van de heer Vuijk en mevrouw Eijnsink, die vooral gaan over de compensatie. Om welke bedragen gaat het en hoeveel banen hangen daarmee samen? Ik zal proberen daar zo goed mogelijk een idee van te geven, ook al realiseer ik mij heel goed dat dit niet is waar het het kabinet en de Kamer om gaat. Het gaat om de aanschaf van een toestel dat noodzakelijk is voor de defensieorganisatie en dus voor Nederland. De banen, het geld dat je betaalt, de omzet in de Nederlandse industrie hebben er natuurlijk ook veel mee te maken. Daarom ga ik die aanvullende informatie graag geven. De heer Vuijk vroeg hoe het zit met de compensatie. Hij weet, net als anderen, dat het woord «compensatie» nog een begrip is uit het verleden. Toen was het zo dat je compensatie eiste als je defensieopdrachten gaf. Die compensatie ging tot 100%. Er is ook weleens meer in beeld geweest. Dat is veranderd, omdat de Europese Commissie heeft gezegd dat de defensiemarkt een markt moet zijn zoals de andere markten in Europa;

een geliberaliseerde, vrije markt, waar iedereen mee moet kunnen doen en eerlijke kansen krijgt. Dat betekent dat de regels die gelden voor alle markten, ook voor de defensiemarkt gelden.

Daarbij is wel een uitzondering gemaakt in artikel 346 van het Verdrag betreffende de werking van de Europese Unie. Iemand die net als de voorzitter daar veel verstand van heeft, weet dat in dat verdrag staat dat, als er wezenlijke veiligheidsbelangen aan de orde zijn, het mogelijk is voor een land om het volgende te zeggen: we willen geen compensatie, maar we willen toch dat onze eigen industrie erbij betrokken is, omdat het in het veiligheidsbelang van ons land is dat bepaalde activiteiten in ons eigen land en door onze eigen industrie worden uitgevoerd.

Nederland heeft dat nieuwe kader dat is getrokken door de Europese Commissie voor de toepassing van artikel 346, zo goed mogelijk geprobeerd in te vullen. Er is ook een Kamermotie, waarin staat dat dit artikel zo veel mogelijk moet worden toegepast in defensieverband. We hebben gezegd dat we dan een ander beleid maken; geen compensatiebeleid, maar een industrieel participatiebeleid. Het gaat er dus om dat onze industrie moet worden ingeschakeld. Dat mag niet breed zijn voor zowel defensie als civiel, maar dat moet in de defensie- en de veiligheidssfeer zitten. We hebben gekeken naar wat de compensatie in het verleden gemiddeld was, namelijk 60%. We hebben de conclusie getrokken dat 60% redelijkerwijs te doen is zonder dat je als opdrachtgever te veel betaalt, want als je te veel compensatie of industriële participatie vraagt, loop je het risico dat je te veel gaat betalen voor het product op zichzelf.

Uitgaande van die redenering hebben we gezegd dat 60% voor ons het uitgangspunt is in de veiligheids- en defensiesfeer. Dat is wat wij vragen als dit soort opdrachten aan de orde is.

Dat is dus ook het beleid dat van toepassing is als het gaat om toestellen die eventueel gekocht zouden gaan worden van Dassault, Boeing of Saab. Als het gaat om toestellen waarvan wij de klant zijn, kunnen we stellen dat wezenlijke veiligheidsbelangen aan de orde zijn en dan kunnen we daarvoor industriële participatie vragen. Als we uitgaan van 60%, komen we op een bepaald bedrag. SEO heeft op ons verzoek doorgerekend hoe het nu zit met die industriële participatie en met de orders die daar voor de Nederlandse industrie uit voort kunnen vloeien bij de productie van de vliegtuigen en de instandhouding ervan, wat een veel langere periode betreft. SEO gaat ervan uit dat het niet om 60% maar om 100% industriële participatie zou gaan. SEO heeft dat dus ruim genomen en heeft een vermenigvuldigingsfactor toegepast op het basisbedrag 4,5 miljard dat beschikbaar is om toestellen te kopen. Als je daar de btw aftrekt, houd je zo'n 3,6 miljard over. SEO is uitgegaan van dat basisbedrag en daar is een vermenigvuldigingsfactor 3 op toegepast. Dan komt SEO uiteindelijk aan een bedrag dat gedurende de hele levensduur aan industriële participatie voor Nederland aan de orde zou kunnen zijn van tussen 12 en 18 miljard euro. Daaraan gekoppeld is dan natuurlijk ook werkgelegenheid aan de orde.

Wat betreft de JSF, zoals sommigen hem noemen en zoals ik hem in het verleden gewend was te noemen, of de F-35, waarbij het om hetzelfde toestel gaat, is er geen sprake van industriële participatie maar van medeontwikkeling. Nederland is een partnerland in de ontwikkeling van dat vliegtuig. We zijn geen klant, maar partner, als we daarin meedoen. Tot dusver hebben we daar op een bepaalde manier aan meegedaan. We hebben testtoestellen afgenomen, we hebben overeenkomsten getekend, we hebben MoU's afgesloten, dus we zijn in dat proces van die F-35 tot nu toe een partnerland.

Uitgaande van 68 toestellen heeft SEO berekend wat de gevolgen zouden zijn voor de Nederlandse industrie bij aanschaf van de F-35. Daarbij is SEO uitgekomen op een bedrag van tussen 24 en 38 miljard euro dat aan industriële participatie tussen nu en het jaar 2074 zou worden uitgegeven. Daarbij moeten we ons realiseren dat 68 toestellen een mogelijkheid is,

maar het kunnen er ook minder worden. Als het minder toestellen worden, kun je ervan uitgaan dat het ook minder industriële participatie zal worden. Dat is niet een-op-een. Het is niet zo dat je 10% of 30% minder industriële participatie in dat toestel krijgt als je 10% of 30% minder doet dan 68.

Het is zo dat de Nederlandse industrie tot dusver betrokken is bij de ontwikkeling van het toestel. Deze beschikt dus over alle informatie en heeft ook al kunnen presteren. Als gevolg daarvan waren er vorig jaar al 1.200 mensen in Nederland aan het werk in verband met de F-35. Het bedrijf Fokker heeft op dit moment opdrachten binnengekregen, waarbij het werk levert voor 80 van die toestellen. Dat het hoger uitkomt bij de F-35 dan bij de andere toestellen, komt ook omdat het bij de F-35 om grotere aantallen toestellen gaat. De Amerikanen gingen zelf oorspronkelijk uit van zo'n 6.000 toestellen die in totaal geproduceerd zouden worden. Nederland is voorzichtiger geweest en gaat uit van 4.500 toestellen, waarbij ongeveer 3.100 toestellen van de partnerlanden en de andere 1.400 toestellen van de plank zouden worden gekocht. Als je van dat soort aantallen toestellen uitgaat en je kijkt specifiek naar Europa, zie je dat de JSF of de F-35 aan de orde is voor het Verenigd Koninkrijk, Noorwegen, Italië en mogelijk voor Nederland en Denemarken. Het is ook denkbaar dat ook de Verenigde Staten van Amerika in de toekomst enkele squadrons F-35 in Europa zullen stationeren, zoals nu het geval is met de F-16 en de F-15. Dat betekent dat er voor een vrij groot aantal toestellen in Europa instandhoudingswerkzaamheden moeten worden verricht. Je hebt daarbij vier onderdelen: het airframe, de motoren, de componenten die erin zitten en de logistiek. Er is veel werk in de periode tot 2074 om die toestellen in stand te houden. We hebben een MoU afgesloten met Italië en Noorwegen, waarbij is afgesproken dat de Italianen zich voor de Europese toestellen richten op het airframe, de Noren op de componenten en Nederland op de motoren. Daar kan veel werk uit voortkomen. De besluitvorming welk land zich daadwerkelijk straks met die motoren bezig gaat houden, wordt verwacht in de tweede helft van dit jaar. Voor die besluitvorming is het natuurlijk van belang of Nederland wel of niet in dat project gaat meedraaien. Dat is dus een element dat aan de orde zal zijn.

Men zal gehoord hebben dat er bij de verdeling die ik heb genoemd, nog geen besluit is genomen over de logistiek. In de logistiek zit ook heel veel werk. Nederland is erg sterk in logistiek. Wij zien ook mogelijkheden om behalve voor de motoren ook voor de logistiek van de instandhouding in beeld te komen. Zonder te willen suggereren dat het hier in eerste instantie om gaat of dat dit harde getallen zijn – want het moet in de praktijk wel door de industrie waargemaakt worden qua kwaliteit en prijs – is mijn indruk, voor zover ik het kan overzien, dat er goede industriële participatieafspraken te maken zijn met Dassault, Saab en Boeing, maar dat het bij de ontwikkeling van de F-35, waar wij als partner in deelnemen, toch om een andere dimensie gaat en dat dit voor de Nederlandse industrie duidelijk grote mogelijkheden geeft. Dat is het beeld dat ik op dit moment heb.

Mevrouw **Eijsink** (PvdA): Ik dank de minister voor zijn duidelijke toelichting. Ik leg de minister de volgende conclusie voor uit het rapport, namelijk dat het netto werkgelegenheidseffect van deelname aan het F-35-programma maximaal 1.350 arbeidsjaren (270 banen) tot en met 2017 oplevert, maar op lange termijn is het werkgelegenheidseffect 0 door een tendens naar evenwicht op de arbeidsmarkt. Dit staat op bladzijde 67 van het rapport. Dat vind ik heel moeizaam. We hebben ook bij de briefing geprobeerd helder te krijgen waar we het over hebben. Wat is het verdringingseffect? We hebben eerder rapporten van PricewaterhouseCoopers hierover gehad. De Kamer heeft er een CPB-rapport overheen laten gaan. Het blijft niet tastbaar. Als Nederland niet de F-35 zou

aanschaffen of de voormalige JSF, zo u wilt, wat betekent dat dan voor onze hoogwaardigheid? Ik kan mij niet voorstellen dat wij die projecten dan niet meer zouden krijgen, gezien de kwaliteit waar de minister en anderen op hameren.

Minister **Kamp**: Ik wil graag ook die vraag zo goed mogelijk beantwoorden. Het is goed om je te realiseren dat ik geen zekerheden kan geven, maar alleen zo goed mogelijke inschattingen kan geven op basis van dat SEO-rapport. Mevrouw Eijsink zegt dat het uiteindelijk naar 0 tendeert, maar alles tendeert naar 0.

Mevrouw **Eijsink** (PvdA): Dat staat in het rapport.

Minister **Kamp**: Ja, in het rapport staat naar 0, u zegt naar 0, ik zeg het tendeert naar 0, maar in de economie tendeert alles uiteindelijk naar 0. Je hebt een land waar een aantal mensen wonen en werken. Als je daar iets nieuws in stopt, dan zit daar werk in en dan zitten daar arbeidsjaren in, maar uiteindelijk blijft het aantal mensen in dat land hetzelfde. Uiteindelijk is er linksom of rechtsom altijd enigermate sprake van verdringing en eindig je economisch gezien altijd bij 0. Waar het om gaat, is dat als je een groot project binnenhaalt, en dat kan een project zijn van de ene fabrikant of van een andere of van weer een andere, dan zit er werkgelegenheid in, een bepaald aantal arbeidsjaren, van een bepaalde kwaliteit. Je kunt vaststellen dat het om hoogwaardige technologische werkgelegenheid gaat die uiteindelijk, ook als het tendeert naar 0, toch meerwaarde voor de Nederlandse samenleving heeft. In die tussenperiode, totdat je uiteindelijk bij 0 bent, gaat het naar de inschatting van SEO in de periode tot 2074 om 75.000 arbeidsjaren. Ga je dat omrekenen per jaar, dan kom je in de orde van grootte, zeg ik heel voorzichtig, van 1.200 tot 1.400 arbeidsplaatsen per jaar. Dat komt overeen met wat in het jaar 2012 het geval is geweest. Toen hebben er in Nederland zo'n 1.260 mensen aan die F-35-werkzaamheden gewerkt, om een zo goed mogelijk beeld te schetsen op basis van de informatie waarover ik nu beschik.

Mevrouw **Eijsink** (PvdA): Dat is uiteraard op basis van de plangetallen die er nu liggen, maar dat weten we ook nog niet. Mijn vraag was: stel dat er geen verdere deelneming is van Nederland aan het F-35-programma, wat zou dat betekenen? Ik kan mij voorstellen dat die bedrijven dan wel die kwaliteit van Nederlandse bodem zouden willen afnemen.

Minister **Kamp**: Als wij niet aan het F-35-programma zouden meeleveren, kan ik mij op het moment moeilijk voorstellen dat wij dan nog in beeld zijn voor die instandhoudingsfase. Ik denk dat dan het onderhoud van de airframes, van de componenten, van de motoren, de logistiek, naar landen gaat die wel F-35's aannemen. Dat lijkt me logisch. Die instandhouding, en dat is de grote hap, zijn we dan kwijt. Dan houden we alleen de productie over. Gelet op de kwaliteit van de Nederlandse industrie en wat zij nu al heeft gedaan, denk ik niet dat het in één klap naar 0 teruggaat, maar ik denk dat ze dan logischerwijs wel uit beeld verdwijnt. Mochten we minder toestellen doen dan waarmee SEO rekening heeft gehouden, dan is er niet direct een een-op-een-relatie, zoals ik net heb toegelicht, toen ik die voorbeelden van 10% en 30% noemde. Dan is het zo dat je partner bent en dat de industrie presteert. Dan kan in de praktijk blijken dat je ondanks dat je minder gaat doen, toch een heel substantieel deel van het werk uiteindelijk overeind houdt. Nogmaals, ik kan niet spreken in zekerheden, maar ik kan wel een zo goed mogelijk beeld schetsen.

De **voorzitter**: Ik dank de minister van Economische Zaken voor zijn bijdrage aan de eerste termijn van de kant van het kabinet. Ik heb net met

de leden afgesproken dat wij een veegronde doen in de tweede termijn. Dat betekent dat alleen de vragen die niet zijn beantwoord, aan bod komen. U hoeft daar geen gebruik van te maken, maar het kan wel.

De heer **Vuijk** (VVD): Voorzitter. Ik heb toch wel behoefte om wat opmerkingen te maken, omdat ik ook nog wat vragen aan mijn adres heb gehad in eerste termijn. Om te beginnen dank ik de bewindslieden voor de uitgebreide en diepgaande beantwoording, waar ik wel van onder de indruk ben. Aan mij is een aantal keren gevraagd wat de rol van de Kamer is, hoe het zit met het dualisme en waar de VVD staat. De VVD wil in dit debat iets bereiken. De VVD wil dit jaar een besluit over de opvolging van de F-16. Dat is niet niets, ruim 15 jaar na het dubbelbesluit. De VVD en de PvdA trekken daarin samen op, en ook dat is niet niets. En toch is het alle hens aan dek, want weer dreigt uitstel. Sommigen in deze Kamer wijzen het proces met de Rekenkamer af, zoals we dat in gang hebben gezet, en willen weer opnieuw beginnen; een nieuwe procedure, een nieuwe kandidatenvergelijking. De vragen zijn al een aantal keren beantwoord. Dat kost twaalf maanden, hebben we kunnen lezen. Dat is nieuw uitstel op verzoek van D66. De VVD is niet voor nieuw uitstel, maar tegen verder uitstel.

De **voorzitter**: Ik wil eigenlijk geen nieuwe interrupties toestaan, als u niet rechtstreeks wordt aangesproken. Ik heb gezegd dat we alleen een veegronde houden, dus ik ga geen interrupties toestaan. Hier kunt u echt geen persoonlijk feit van maken, mevrouw Hachchi.

Mevrouw **Hachchi** (D66): Hij noemt D66 als vertragende factor in het geheel. Dan mag ik daar toch op z'n minst op reageren?

De **voorzitter**: Dit is een politiek debat. Daar komen ook andere fracties langs. Dat moet u maar gewoon even incasseren. U wordt niet persoonlijk aangesproken.

Mevrouw **Hachchi** (D66): Het is onzin.

De heer **Vuijk** (VVD): Ik rond af. Ik roep ertoe op om het kabinet het vertrouwen te geven. Laat het kabinet zijn werk doen en wacht het kabinetsbesluit gewoon af. Daarna is de Kamer aan zet en dan gaan wij het debat voeren over onze ambities, over de krijgsmacht en over het jachtvliegtuig.

De heer **Jasper van Dijk** (SP): Voorzitter. De VVD wil niet langer uitstel, de SP ook niet. We kunnen vandaag een geweldig besluit nemen, dus niet wachten op de minister, maar vandaag een besluit nemen, dat zou daadkracht zijn. Mijn conclusie is dat dit debat een splijtzwam is. Het is een hoofdpijndossier. De minister heeft nog niet veel gezegd. Het enige wat zij zegt is: wacht maar op mijn visie, dus de Kamer moet het doen. Er ligt een groot besluit voor in een slepend dossier, ook wel bekend als «de vliegende Fyra». Ik zeg: laten we de knoop doorhakken. De aanschaf kost 4,5 miljard euro, bijna hetzelfde bedrag als wat mogelijk in september voorligt als nieuwe bezuiniging. Een nieuwe vergelijking zou toch wel het minste zijn. Tot slot een vraag die ik niet mocht stellen en die dus is blijven liggen. Als we vaststellen dat de minister zegt dat een veelzijdig inzetbare krijgsmacht op dit moment niet haalbaar is, dan moet zij dus naar een ander niveau toe, bijvoorbeeld naar een krijgsmacht die gericht is op stabilisatie en die niet afhankelijk is van een vijfde generatie jachtvliegtuig oftewel de JSF. Het zou haar sieren als zij dat zou toegeven en zou erkennen. Ik zeg: succes met uw besluiten.

Mevrouw **Hachchi** (D66): Voorzitter. Ik heb het al gezegd in mijn eerste termijn. D66 is voor een zakelijke houding als het gaat om de vervanging van de F-16. Dat betekent ook dat wij staan voor een transparant proces, op basis van objectieve en actuele informatie. De minister had het erover dat zij geen oogkleppen op heeft, maar dat de kandidaten de revue passeren bij het schrijven van de visie. Vandaag voegde zij eraan toe dat de beperkingen van de vorige vergelijkingen meegenomen gaan worden. Volgens mij is er maar één route, maar misschien heeft de minister daarvoor steun nodig vanuit de Kamer. Ik zal zeker een motie indienen die pleit voor een vergelijking, want dat is de geëigende route. De minister wist zelfs te kwantificeren hoeveel het kost dat de Kamer hier vragen stelt over het project. Dat zegt iets over de informatievoorziening over het project vervanging F-16 en niet zozeer over de Kamer die overvraagt. Dat wil ik toch nog even meegeven in deze tweede termijn. De minister zei dat zij de Kamer heeft geïnformeerd over de testfase, maar er zijn enkele open eindjes overgebleven. Wanneer krijgen we de laatste informatie over de kosten? We hebben het niet gehad over de exploitatiekosten waarmee wordt gerekend bij de vervanging van de F-16 door de JSF of de F-35. Ik heb dit bedrag voor het eerst in de antwoorden gezien. Het is 14,5 miljard. De aanschaf kost 4,5 miljard, waarover lang is gepraat, maar voor het kunnen vliegen van dat toestel, het in de lucht houden, het in stand houden, is het bedrag nog veel groter. Dat wil ik als laatste opmerking meegeven, niet om aan te geven dat de JSF geen geschikt toestel is, maar omdat dat belangrijk is, ook in termen van kosten. Natuurlijk willen we het beste toestel voor de luchtmacht voor de beste prijs, maar dat moet zorgvuldig gebeuren. Dit soort informatie moet daarbij overwogen worden, naast alle alternatieven die er zijn.

Mevrouw **Eijsink** (PvdA): Voorzitter. Ik dank beide bewindslieden voor hun uitvoerige beantwoording, die ik heel plezierig vond. Op de brief van 12 oktober, zoals voorgelegd aan de informateurs, heb ik weinig of geen reactie gehad. Dat kan ik mij voorstellen, maar dat maakt het debat lastig, moeizaam en moeilijk. Ik neem aan dat er een kabinetsreactie komt in de visie, want dat zegt nogal wat over de bedragen. Ik herhaal nog maar even dat het goed is dat de Kamer af en toe haar tanden blijft laten zien, want dit was niet bekend in het laatste debat dat wij vorig jaar op 5 juli hadden. Ik permitteer mij ook om te zeggen dat controle de taak is van de volksvertegenwoordiging, hoe lastig dat af en toe ook is. Het beantwoorden van de Kamervragen heeft kennelijk 1,4 miljoen gekost, maar blijkbaar was dat nodig. En dan nog was het zo dat de Kamer vorig jaar op 5 juli niet geïnformeerd was, gezien de brief van 12 oktober. Ik zal nog heel kort een paar dingen aanstippen. De minister heeft aangegeven dat alternatieve toestellen wel degelijk de revue passeren. De minister heeft herhaaldelijk gezegd dat dit transparant gaat gebeuren, met heldere, herleidbare keuzes. Het mag duidelijk zijn – ik zal het herhalen – dat de Partij van de Arbeid zeer hecht aan een helder proces. Dat gaat verder dan Google en openbare informatie. Ik ga ervan uit dat dit ook naar de Kamer toe komt.

Nog even een opmerking over het Rekenkamerrapport van het Government Accountability Office in de Verenigde Staten. De minister zei, en dat zijn haar eigen woorden, zoals het rapport het inderdaad beschrijft: het wordt onbetaalbaar, unaffordable. Dat zei de Amerikaanse Rekenkamer afgelopen maart. Dat blijft voor ons een belangrijk punt, wat er ook gaat gebeuren, welk toestel er ook gekozen gaat worden. Dan mijn laatste vraag...

De **voorzitter**: Dat is echt de laatste vraag, en ook heel kort.

Mevrouw **Eijsink** (PvdA): Defensie verkoopt overtollige F-16's, las ik gisteren in de krant. Kan de minister daarop reageren? Ik was verbaasd

om dat in de krant te lezen. Wellicht klopt de informatie niet, maar dan zou het fijn zijn om te weten wanneer de Kamer daarover wordt geïnformeerd.

De **voorzitter**: Dat is een korte vraag. Ik verexcuseer de heer Krol vanwege verplichtingen en debatten die nog elders in het gebouw plaatsvinden.

Mevrouw **Van Tongeren** (GroenLinks): Voorzitter. Ik kan dit debat gewoon niet plaatsen. We horen van de minister alleen dat zij met een visie komt. Ik herinner mij nog de slogan van de VVD: aanpakken, niet doorschuiven, maar de VVD heeft op dit moment geen mening. Bij de PvdA beproef ik dat zij het niet wilde, dat zij een motie heeft ingediend en dat zij het nog steeds niet wil, maar dat mag zij niet zeggen, omdat zij in de coalitie zit, en dat wordt dan door een hele laag met detailvragen afgedekt. Ik begrijp gewoon het punt niet waarom deze commissie op dit moment bij elkaar zit. Als er geen positie is, geen mening, geen visie, waarom zijn we dan ruim 3,5 uur met elkaar bezig? Dat is mijn mening over dit debat. Ik daag vooral mijn collega's van de PvdA en de VVD uit, en niet zozeer de minister, want zij is hierheen gevraagd. Waarom hebben wij dit debat als wij geen heldere posities hebben? We kunnen dit over drie maanden nog een keer doen, met dezelfde posities en dezelfde uitkomst. Ik zou zeggen tegen de collega's: laten we de volgende keer een debat doen als we echt een punt hebben dat we willen bespreken. Tegen de coalitiepartijen zeg ik: heb een positie in plaats van alleen aan de minister te vragen wat zij ervan vindt. We hebben nu alleen dat we wachten op een visie.

De **voorzitter**: Mevrouw Van Tongeren, dank u wel. In uw tweede termijn hebt u iets meer tijd gebruikt dan ik u had toegewezen om dit punt te maken.

De heer **Segers** (ChristenUnie): Voorzitter. Je kunt niet met tien mensen tegelijk winkelen, en dat is toch wat wij dreigen te doen, als de Kamer zo dicht op het proces zit. Er zijn twee kandidatenvergelijkingen geweest. Er ligt heel veel informatie op tafel. De minister heeft toegezegd om steeds te blijven nadenken en zich steeds op de hoogte te stellen van nieuwe ontwikkelingen. Dat proces wachten wij rustig af, maar ik wil wel van de minister weten hoe de visie die hier wordt neergelegd, zich verhoudt tot het moment van besluitvorming over een nieuw vliegtuig. Valt dat samen? Is dat volgtijdelijk? Hoe verhoudt dat zich tot elkaar in de tijd? Wat kunnen wij dit jaar verwachten als het gaat om dat proces?

De heer **De Roon** (PVV): Voorzitter. Als ik het betoog van de minister goed heb begrepen, krijgen wij in het najaar een visie op de toekomst van de krijgsmacht, met daarin ook een toekomstvisie op de luchtmacht en een keuze van het type jachtvliegtuig dat de regering wil aanschaffen. Dat zal dan onderbouwd zijn met meer informatie dan ooit, waardoor die keuze verdedigbaar is. Als ik het tot zover goed heb begrepen, is voor mij toch nog de vraag: stel dat de Kamer die keuze met betrekking tot de taken van de luchtmacht niet deelt, dan vervalt ook de keuze voor dat toestel en dan hebben wij volgens mij niet voldoende informatie beschikbaar om andere keuzes te kunnen maken. Heb ik dat goed begrepen? Gaan we dan alsnog naar een vergelijking, zoals vanavond door diverse partijen is bepleit?

De heer **Knops** (CDA): Voorzitter. Dank aan beide bewindslieden voor de uitvoerige beantwoording. Aan het eind van dit debat zou je bijna iets van optimisme krijgen. Zou het dan toch gaan gebeuren in 2013? Zou het besluit dan toch genomen worden? Wordt het niet doorgeschoven, maar wordt er daadwerkelijk aangepakt? Mevrouw Eijssink is altijd heel goed in de cijfers, maar ik moet haar even corrigeren. Het ging niet om 1,4 miljoen

maar om 14 miljoen. Tegen mevrouw Van Tongeren, die uitroept waarom we hier 3,5 uur bezig zijn, zeg ik: mevrouw Van Tongeren, kunt u zich voorstellen hoe degenen zich voelen die hier al 12 jaar mee bezig zijn? Ik zou zeggen: laat die handtas van de minister nog veelvuldig zwaaien. Ik heb zojuist in de Vogue gelezen dat militairen daar heel zenuwachtig van kunnen worden, dus ik zou zeggen: gebruik hem maar en laten we ervoor zorgen dat dit jaar het jaar van de waarheid wordt.

Minister Hennis-Plasschaert: Voorzitter. De heer Segers zei het mooi: met tien mensen tegelijk winkelen is soms behoorlijk lastig. Als het gaat om de volgtijdelijkheid is het de bedoeling dat de vervanging van de F-16 een integraal onderdeel is van de visie, die ik in één keer aan de Kamer zal aanbieden. Als het goed is, gaat er geen tijd tussen ontstaan, omdat ik denk dat de visie alleen geloofwaardig is als je alle krijgsmachtdelen in beeld hebt en daarbij ook het ambitieniveau weet te formuleren. Het debat gaat gevoerd worden, zoals de heer De Roon zei, maar zoals ik nu niet vooruit kan lopen op de precieze invulling van de visie, is het voor mij ook onmogelijk om vooruit te lopen op de gang van zaken tijdens het debat en de gevolgen die daaraan eventueel verbonden zouden kunnen worden. Mijn insteek is om draagvlak te creëren, zodra ik die visie aan de Kamer kan doen toekomen, en niet om op voorhand al mijn verlies te incasseren en over als-dan-situaties te praten. Ik heb al honderd keer gezegd dat het om een objectieve en valideerbare aanpak gaat. Ik zie het debat met de Kamer met vertrouwen tegemoet.

Dan kom ik op de berichtgeving in de krant over de verkoop van F-16's. Dat is nog helemaal niet rond. De Kamer wordt daarover geïnformeerd zodra dat kan. We zijn wel ergens mee bezig, maar dat kan ik nu niet tot drie cijfers achter de komma mededelen. De deal is nog gaande; de Kamer hoort dus van ons zodra dat mogelijk is.

Mevrouw Eijsink sprak in haar eerste termijn heldere woorden over de haalbaarheid en betaalbaarheid. De Amerikaanse Rekenkamer heeft daar rake opmerkingen over gemaakt. We hebben van gedachten gewisseld over generaal Bogdan en alle maatregelen die hij heeft afgekondigd, die van belang zijn en waar Nederland ook op stuurt, als het gaat om onze rol als partnerland.

Mevrouw Hachchi zei dat we niet gesproken hebben over de exploitatiekosten. In antwoord op mevrouw Eijsink heb ik dat wel degelijk gedaan. Ik heb ook verwezen naar de jaarrapportage, waarin daarover wordt gesproken. 275 miljoen euro per jaar is nu het uitgangspunt. Ik zeg erbij, in de richting van mevrouw Eijsink en mevrouw Hachchi, dat er op basis van het komende SAR een nieuwe beoordeling zal komen door de Amerikaanse Rekenkamer. Ik heb toegezegd om de Kamer daarover te informeren, zeker na een nieuwe update van de Amerikaanse Rekenkamer.

Een aantal Kamerleden sloeg aan op het feit dat ik aangaf hoeveel vragen er waren gesteld. Ik heb daar verder geen oordeel aan verbonden, maar ik heb alleen antwoord gegeven op een vraag van de heer Knops.

Ik ben mevrouw Hachchi nog wel een goed antwoord verschuldigd over de operationele testfase. We hebben daarover al veel geschreven. Zoals bekend begint de operationele testfase niet in 2012, maar in 2015, en daarmee drie jaar later dan eerder was gepland, en dat terwijl de vliegtuigen al beschikbaar zijn. Dat is een vervelende situatie die bij het bestellen van de toestellen nog niet werd voorzien. De toestellen moesten namelijk vier jaar voor aflevering worden besteld. Zoals ik eerder heb laten weten, hebben wij besloten om de toestellen te stallen totdat er een besluit is genomen over de vervanging van de F-16, in samenhang met die visie, oftewel: er worden nu geen Nederlandse piloten opgeleid. Natuurlijk ben ik blij, zoals ik in eerste termijn ook heb gezegd, dat generaal Bogdan vorige week heeft gemeld mogelijkheden te zien om beide toestellen op de luchtmachtbasis Eglin te plaatsen en ze daar in te

zetten voor technische testen. Ik zei daarover in eerste termijn dat we dat niet moeten verwarren met de operationele testfase. Als wij zouden doen wat generaal Bogdan voorstelt, komt de inzet van de toestellen ten goede aan alle F-35-partnerlanden en komen de kosten niet alleen maar voor Nederlandse rekening. Ik vind het een interessante mogelijkheid die geboden wordt door generaal Bogdan. Op dit moment zijn wij deze aan het uitwerken met het Joint Program Office. Ik heb de gegevens nog niet, maar ik zal de Kamer direct informeren als deze er zijn. Dan kom ik op de typering die zijn gebruikt door Instituut Clingendael. In het verleden ging het om veelzijdig inzetbaar, et cetera, et cetera. De ambitie wordt vastgesteld in de visie. Ik blijf daarop wijzen. Tegelijkertijd zeg ik in de richting van de heer Van Dijk dat er niet zoiets is als een standaardrecept voor militaire inzet.

De **voorzitter**: Ik dank de minister van Defensie. Aan de minister van Economische Zaken zijn geen vragen gesteld. Hij heeft aangegeven geen gebruik te willen maken van de mogelijkheid om nadere opmerkingen te plaatsen. Daarmee is een einde gekomen aan de tweede termijn van de regering. Mij resteert het noemen van de toezeggingen. Ik hoop dat de leden en de regering even meeluisteren, want dat is uiteindelijk waar het om te doen is.

- De Kamer ontvangt te zijner tijd het nog te verschijnen SAR, voorzien van een kabinetsreactie.
- De Kamer ontvangt de jaarrapportage over de opvolging van de F-16 na het verschijnen van de visie. Ik voeg daar zelf even aan toe dat ik aanneem dat de commissie expliciet instemt met deze toezegging, omdat het hier om een groot project gaat. Ik zie dat mevrouw Eijnsink knikt. De toestemming werd aan haar gevraagd.
- De Kamer ontvangt te zijner tijd ook een brief naar aanleiding van het gesprek met generaal Bogdan over de twee testtoestellen in de komende periode, zowel over het gebruik als over de kosten.
- De Kamer ontvangt een brief over de verkoop van overtollige F-16's, zodra er sprake is van verkoop.

Ik hoop dat ik daarmee de toezeggingen adequaat en correct heb weergegeven.

Mevrouw **Hachchi** (D66): Dat hebt u zeker. Ik heb één aanvulling. Mevrouw Eijnsink heeft ook aangegeven dat in de jaarrapportage de informatie over de alternatieve toestellen wordt opgenomen en dat dit meer is dan gebruikmakend van de openbare bronnen. Dan zijn de toezeggingen compleet.

De **voorzitter**: Ik meen mij te herinneren dat er werd gezegd: niet uitsluitend Google. Kan de minister daar nog iets over zeggen?

Minister **Hennis-Plasschaert**: Ik ga niet het debat herhalen. Het is meer dan een Google-exercitie, dat heb ik al aangegeven. Er worden verschillende bronnen in meegenomen, inclusief de gesprekken die nu gevoerd worden, en de informatie via de defensieattachés, maar laten we de jaarrapportage niet verwarren met een kandidatenvergelijking.

De **voorzitter**: Met de toezegging dat de minister niet alleen gaat googelen is er een einde gekomen aan dit bijna drieënhalf uur durende algemeen overleg. Ik dank beide bewindspersonen, hun staf en hun ambtenaren voor hun aanwezigheid. Ik dank ook diegenen die de moeite hebben genomen om naar de publieke tribune te komen en vanzelfsprekend ook degenen die thuis hebben meegeluisterd. Ik maak nog even melding van het feit dat reeds vanmiddag, bij de regeling van werkzaamheden, een VAO is aangekondigd. We hebben in dit debat begrepen dat

mevrouw Hachchi daarin persisteert, dus we zullen straks een VAO hebben in de plenaire zaal.

Sluiting 21.26 uur.

Volledige agenda

1. F-35: Rapport van SEO inzake de industriële en werkgelegenheidsconsequenties van diverse scenario's

*Kamerstuk 26 488, nr. 306 – Brief regering d.d. 24 oktober 2012
minister van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie, M.J.M. Verhagen;*

*2. Onderzoek uitstapkosten F-35 en werkgelegenheidseffecten
Kamerstuk 26 488, nr. 302 – Brief regering d.d. 22 augustus 2012
minister van Defensie, J.S.J. Hillen*

*3. Onderzoek industriële omzet en werkgelegenheidseffecten F-35
programma
Kamerstuk 26 488, nr. 303 – Brief regering d.d. 23 augustus 2012
minister van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie, M.J.M. Verhagen*

*4. Reactie op verzoek Eijsink op een artikel in De Volkskrant van 30 juni jl.
over een «geheime lobby» voor de aanschaf van de F-35
Kamerstuk 26 488, nr. 299 – Brief regering d.d. 04 juli 2012
minister van Defensie, J.S.J. Hillen*

*5. Reactie op wat in het regeerakkoord wordt vermeld over het dossier
Vervanging F-16
Kamerstuk 32 733, nr. 88 – Brief regering d.d. 13 november 2012
minister van Defensie, J.A. Hennis-Plasschaert*

*6. Rapport Uitstapkosten Joint Strike Fighter
Kamerstuk 26 488, nr. 305 – Rapport/brief Algemene Rekenkamer d.d.
24 oktober 2012
president van de Algemene Rekenkamer, S.J. Stuiveling*

*– Antwoorden op vragen van de commissie over het rapport Uitstap-
kosten Joint Strike Fighter
Kamerstuk 26 488, nr. 312 – Rapport/brief Algemene Rekenkamer d.d.
14 februari 2013
president van de Algemene Rekenkamer, S.J. Stuiveling*

*– Antwoorden op vragen van de commissie over het rapport van de
Algemene Rekenkamer inzake de uitstapkosten Joint Strike Fighter
Kamerstuk 26 488, nr. 311 – Brief regering d.d. 13 februari 2013
minister van Defensie, J.A. Hennis-Plasschaert*

*7. Aanvaarding verzoekonderzoek Visie op de krijgsmacht en vervanging
F-16
Kamerstuk 26 488, nr. 307 – Rapport/brief Algemene Rekenkamer d.d.
18 december 2012
president van de Algemene Rekenkamer, S.J. Stuiveling*

*8. Vragen inzake regeerakkoord en vervanging F-16
Kamerstuk 32 733, nr. 102 – Brief regering d.d. 15 januari 2013
minister van Defensie, J.A. Hennis-Plasschaert*

9. *Stand van zaken F-35 testtoestellen*
Kamerstuk 26 488, nr. 308 – Brief regering d.d. 21 december 2012
minister van Defensie, J.A. Hennis-Plasschaert
10. *F-35 programma en Nederlandse testtoestellen*
Kamerstuk 26 488, nr. 309 – Brief regering d.d. 08 februari 2013
minister van Defensie, J.A. Hennis-Plasschaert
11. *Reactie op verzoek van de vaste commissie Defensie om inhoudelijke
beantwoording van vragen over het rapport van de Algemene Reken-
kamer inzake uitstapkosten JSF*
Kamerstuk 26 488, nr. 314 – Brief regering d.d. 08 maart 2013
minister van Defensie, J.A. Hennis-Plasschaert
12. *Reactie op het Amerikaanse GAO-rapport over het F-35 programma*
Kamerstuk 26 488, nr. 316 – Brief regering d.d. 27 maart 2013
minister van Defensie, J.A. Hennis-Plasschaert
13. *Reactie op het bericht in Elsevier over het document «In het belang
van Nederland – De Krijgsmacht voor vrijheid, veiligheid en welvaart»
2013Z05220 – Brief regering d.d. 15 maart 2013*
minister van Defensie, J.A. Hennis-Plasschaert
14. *Reactie n.a.v. het bericht in Elsevier over maatregelen als er een
vermoeden is van het lekken van belangrijke informatie door iemand
vanuit het ministerie*
2013Z07303 – Brief regering d.d. 10 april 2013
minister van Defensie, J.A. Hennis-Plasschaert
15. *Reactie op uitspraken van generaal Bogdan over fabrikanten F-35*
Kamerstuk 26 488, nr. 315 – Brief regering d.d. 15 maart 2013
minister van Defensie, J.A. Hennis-Plasschaert
16. *Errata in het rapport Uitstapkosten Joint Strike Fighter van 25 oktober
2012*
Kamerstuk 26 488, nr. 318 – Rapport/brief Algemene Rekenkamer d.d.
28 maart 2013
president van de Algemene Rekenkamer, S.J. Stuiveling
17. *Webdossier Vervanging F-16*
Kamerstuk 26 488, nr. 317 – Rapport/brief Algemene Rekenkamer d.d.
28 maart 2013
president van de Algemene Rekenkamer, S.J. Stuiveling
18. *Nadere informatie over de Nederlandse testtoestellen t.b.v. de
operationele testfase (AO vervanging F-16)*
Kamerstuk 26 488, nr. 319 – Brief regering d.d. 04 april 2013
minister van Defensie, J.A. Hennis-Plasschaert
19. *Lijst van vragen en antwoorden over de nadere informatie over de
Nederlandse testtoestellen t.b.v. de operationele testfase (Algemeen
Overleg vervanging F-16)*
2013Z08007 – Brief regering d.d. 18 april 2013
minister van Defensie, J.A. Hennis-Plasschaert